

Jonas PALIONIS
Vilniaus universitetas

LIETUVIŲ RAŠOMOSIOS KALBOS IR TARMIŲ SANTYKIS XVIII a. LDK

§ 1. Bažnytinės rašomosios koinė kūrimosi pradžia LDK

Jau kalbant apie lietuvių rašomosios kalbos ir tarmių santykį XVIII a. Rytų Prūsijoje buvo užsiminta, kad ligi šio amžiaus lietuvių rašomosios kalbos raidoje LDK išsiskyrė dvi atšakos: vidurietiškoji ir rytietiškoji – dzūkiškoji¹. Bet nuo XVIII a. pradžios pastaroji akivaizdžiai ēmė nykti ir jos vietoj įsigalėti vidurietiškoji arba, tiksliau sakant, vidurio aukštaičių tarmės pagrindu kurtis tam tikra bažnytinė rašomoji koinė². Šitokios koinė kūrimasi galima sieti jau su XVII a. antrosios pusės kėdainiškių kalvinistų leidiniais, kuriuose vidurio aukštaičių šnekta fonetika ir morfologija atmiešta retkarčiais pasitaikančiomis žemaičių bei pažemaitės vakarų aukštaičių šnekų lytimis³.

Tačiau ypač ryškiai atispindi tokios koinė kūrimasis 1705 m. evangelijų („Ewangelie Polscie y Litewskie“) leidime, kuriamė didžioji dalis ankstesniųjų leidimų rytietiškųjų bei dzūkiškųjų lyčių buvo pakeistos vidurietiškosiomis. Pavyzdžiui, jaame suvidurietintos lytys su rytietiškais puntininkiskais dvibalsiais [um], [un], [im], [in], plg. 1690 m. leidimo n. sg. m. *sumdinikas* 78,7, g. pl. *duntu* 31,19, *Vnt untros* 14,5, *Vnt pinktos* 33,4... ir 1705 m. leidimo *lamdinikas* 71,8, *dantu* 27,18, *Ant antros* 11,24, *Ant penktos* 29,2... Jame suvidurietintos (resp. suvakarietintos) taip pat rytietiškos bei dzūkiškos vnsk. galininko galūnės, plg. 1690 m. leidimo *gieru* 28,8, *runku* 29,9, *galiby* 17,9, *žwayždy* 21,8... ir 1705 m. leidimo *gierą* 24,2, *ranką* 25,12, *galibę* 14,12, *žwayždę* 18,2–3... Plg. dar 1690 m. leidimo i. sg. *duonu* 46,7, *su giedu* 126,7, *su galiby didžiu* 4,4–5... ir 1705 m. leidimo *duona* 41,6, *su gieda* 119,24, *su galibe didžia* 2,3–4..., 1690 m. leidimo in. sg. *kami* 215,5, *miesty* 135,2, *žiwati* 174,5... ir 1705 m. leidimo *kame* 201,5, *miente* 127,14, *žiwate* 163,16... Be to, 1705 m. leidi me jungtukas *adunt* reguliariai keičiamas į *idant*, prielinksnis bei priešdėlis *ažu* į

---

¹ Palionis J. Lietuviai rašomosios kalbos ir tarmių santykis XVIIa. Rytų Prūsijoje. – LKK XXXVIII, 38–62.

² Zinkevičius ją vadina neapibrėžtu ir netiksliu „tradicinės raštų kalbos“ terminu, žr. jo „Lietuvių kalbos istorija“ 4, Vilnius: Mokslo, 1990, 24 ir kitur.

³ Plačiau žr. Palionis J. *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, Vilnius: Mintis, 1967, 75–77. Kadangi 1781 m. bene Mykolo Cerausko kiek paredaguotame (daugiausia rašybos ir skyrybos atžvilgiu) „Knigos Nobaznistes Krikščioniszkos“ leidime kalba iš esmės nebuvo taisyta, todėl apie šio leidimo kalbos ir tarmių santykį čia nerašoma.

už, prielinksnis *terp* į *tarp*. Tačiau su vidurietinimo (resp. vakarietinimo) tendencija nelabai derinosi gana reguliarus 1690 m. leidimo nekirčiuotos galūnės -o keitimas į -a 1705 m. leidime, pvz.: g. sg. m. *giero noro* 14,4 > *giera nora* 11,13, *giwo* 187,14 > *giwa* 175,23..., praet. 3 *átaio* 17,6 > *ateia* 14,4, *buwo* 12,4 > *buwa* 9,17... Toks keitimas veikiausiai rodo, kad 1705 m. leidimo redaktorius buvo kilęs iš šiaurinių Lietuvos šnekštų ar norėjės taikytis prie pastarųjų.

§ 2. Rytietiškųjų evangelijų vidurietinimo problema

I klausimą, kodėl 1705 m. evangelijų leidime buvo padarytas staigus posūkis nuo rytų aukštaičių į vidurio aukštaičių tarmę, nelengva atsakyti. Paprastai tai aiškinama lietuvių aukštuomenės sulenkėjimu Vilniaus krašte ir nebuvinu kam rūpintis rytietiškųjų raštų leidimu⁴. Tačiau šitoks aiškinimas, nors ir turi pagindo, yra vis dėlto apriorinio pobūdžio ir perdaug bendras. Tai, kad 1713 m. buvo išleistas Vilniuje penktasis K. Sirvydo rytietiško žodyno leidimas, kad ligi XVIII a. trečiojo ketvirčio pabaigos čia buvo spausdinamos rytietiškos krikšto bei kitų apeigų formulės („Ritvale sacramentorum“), kad yra išlikusių rytietiškų rankraštinių pamokslų tekstu, rašytu ne tik XVIII a. pradžioje („Contiones Litvanicae“)⁵, bet ir pabaigoje (1797 m. Kiprijono Lukausko pamokslų rinkinys)⁶, rodo, jog rytietiškų religinių raštų, ypač evangelijų tekstu, poreikis Vilniaus vyskupijoje negalėjo būti visiškai išnykęs. Antra vertus, nebūtinai tik iš Vilniaus krašto kilęs dvasininkas privalėjo rūpintis rytietiškų evangelijų leidimu. Parengti naują, kalbos atžvilgiu nepakeistą ar mažai bepakeistą rytietišką leidimą, remiantis ankstesniaisiais, buvo nesunku bet kurio krašto lietuviškai mokančiam dvasininkui. O tokį dvasininkų, baigusių dar 1582 m. išteigtą diecezinę Vilniaus kunigų seminariją ir dirbusių tarp rytų aukštaičių, turėjo būti ne visai mažai ir jiems, be abejonių, būtų pravertę rytietiški evangelijų tekstai, nes jie būtų buvę suprantamesni vietiniams žmonėms. Taigi, matyt, būta ir kitokių priežasčių, lėmusių 1705 m. evangelijų leidimo kalbos vidurietinimą.

Viena jų galėjo būti – noras, ypač Žemaičių vyskupijos vyresnybės, grįžti prie ankstesnės (M. Daukšos, kalvinistų raštų) tradicijos. Tokį norą galėjo skatinti tos vyresnybės siekimas išplėsti bei sustiprinti katalikybę pietrytinėje vyskupystės dalyje⁷, kur (ypač Kėdainiuose bei jų apylinkėse) XVII a. antroje pusėje

⁴ Zinkevičius Z. Rytietiškoji XVII a. lietuvių raštų kalba, jos kilmė ir išnykimas. – *Baltistica* 8(2), 1972, 98; Dėl lietuvių raštų kalbos kilmės. – t.p. 13 (1), 1977, 243; *Lietuvių kalbos istorija* 4,24; Jonikas P. *Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje*, Chicago, 1987, 128.

⁵ Žr. Palionis J. Dėl „Contiones Litvanicae“ kalbos. – „Kalbotry“ 23 (1), Vilnius, 1971, 37–42.

⁶ Žr. Karaciejus J. Kelios pastabos dėl K. Lukausko „Pamokslų“ kalbos. – Lukauskas K. *Pamokslai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, 19.

⁷ Žemaičių vyskupystei priklausė XVII a. ne tik tikrujų žemaičių gyvenamieji plotai, bet ir nemaža aukštaitiškųjų parapijų: Joniškio, Šeduvos, Smilgių, Radviliškio, Pakruojo, Klovainių, Lygumų, Smilgių, Rozalimo, Krakių, Baisogalos, Krekenavos, Surviliškio, Dotnuvos, Kėdainių, Josvainių, Pašušvio, Veliuonos, Jurbarko, Betygalos, Ariogalos, Vilkišos, Joniškėlio, Kriukų, Pašvitinio, Linkuvos, Saločių, Šiaulėnų ir kt. (žr. Czersky St. *Opis Żmudzkiej dyecezyi*, Wilno 1830).

reformatai turėjo tvirtas pozicijas ir čia leido nemažai vidurio aukštaičių tarmės pagrindu paremtų savo raštų.

Kita galimoji priežastis ta, kad vidurio aukštaičių tarmė, būdama pereiginė tarp rytų, vakarų bei pietų aukštaičių, geriau negu kuri kita galėjo tikti bažnytinės praktikos reikalui: ji turėjo ne tik senesnes spausdintų religinių raštų tradicijas, bet ir nemaža bendrą struktūrinių bruožų su nerytietiskomis aukštaičių tarmėmis bei šnektomis. Pagaliau neišleistinas iš akių dar galimas 1705 m. leidimo rengėjo kilmės iš vidurio aukštaičių tarmės atvejis, nors tai vargu ar galėjo turėti lemiamos reikšmės: evangelijų, kaip ir kitų religinių raštų, tekstai turėjo būti aprobuoti bažnytinės vyresnybės. Tiesa, 1705 m. leidimo tituliniame puslapyje aprobata nepažymėta, bet tai nereiškia, kad šis leidimas pasirodė be bažnytinės vyresnybės žinios. 1647 m. (bene antrojo?) evangelijų leidimo tituliniame puslapyje aprobata išreikšta žodžiais „Wydane za dozwoleniem stárfzzych“ (plg. dar analogišką M. Daukšos postilės įrašą „Su wałá ir dałaidimu wíreusiuią“ arba K. Sirvydo „Punktų sakymų“ įrašus: “z dozwoleniem starszych wydane“ Id., „Zá pozwołeniem Stárfzzych“ II d.).

Aprobuodama 1705 m. evangelijų leidimą, bažnytinė vyresnybė, be abejo, sankcionavo ir šiame leidime padarytus kalbos keitimus. Galima netgi spėti, kad ji, siekdama padaryti kalbos atžvilgiu artimus kėdainiškiams reformatų leidiuniams ir tuo būdu labiau paskleisti pietrytinėje Žemaičių vyskupystės dalyje katalikiškus raštus, sąmoningai inspiravo 1705 m. evangelijų leidimo kalbos vidurielinimą.

Tačiau nepaisant to, kokios yra buvusios posūkio į vidurio aukštaičių tarmę 1705 m. evangelijų leidime priežastys, tas posūkis buvo labai reikšmingas XVIII a. lietuvių rašomajai kalbai plėtotis. Jis atispindėjo ir 1737 m. anonimišje gramatikoje, kurioje buvo rašoma, kad šios gramatikos antraštė rodanti joje vartojamos tarmės visuotinumą [„Praefixus exili huic operae titulus, monsfrat Universalem huius (qua constat) Dialecti per totam Litvaniam acceptationem“]. Jis nulémė didžia dalim ir visą tolimesnę šios kalbos, ypač jos bažnytinio stiliaus, raidą LDK XIX a. Daugelis nerytietiskų XVIII a. raštų čia taip pat rėmėsi vidurio aukštaičių tarmės pagrindu, atmieštu didesniu ar mažesniu kiekiu žemaitių ar rytietių.

Visų pirma 1705 m. leidimas éjo pagrindu vélesniesiems „Evangelijų...“ leidimams, kurių XVIII a. pasirodė daugiau kaip dvidešimt. Ilgą laiką, turbūt norint išlaikyti evangelijų tekstu vienodumą, jų kalba nebuvo keičiama. Tiktais 1779 m. leidime sporadiškai pasitaiko jau viena kita žemaitybė, pvz.: praet. 3 *kaļbeje* 63,25, cond. 1 sg. *padaricio* 49,7, *regecio* 49,9–10, imper. 2 pl. *pasirodiket* 137,8, n. pl. *žodey* 81,13 (pastaroji lytis randama jau 1774 m. leidime). Dar daugiau žemaitiškų lyčių esama 1794 m. leidime, nors ir šiame jų tik kur ne kur galima aptikti. Pavyzdžiui, be perkeltų į pastarajį ką tik suminėtų 1779 m. leidimo žemaitių, prie jų dar skirtinos tokios: a. sg. m. *prižodi* 39,5 (// *priežodi* 100,24), praes. 3 *gāle* 98,4, praes. 2 pl. *tikiete* 59,12, *regiete* 74,13, part. act. *praes.*

n. sg. m. *płaszanteys* „plėšiančiais“ 111,21–22, *su munim* 104, 9, adv. *tujaus* 55,4. Šitokių ir kitokiu žemaitių randama taip pat 1797 ir 1799 m. leidimuose, kurie remesi prieš juos išėjusiaisiais.

§ 3. Bažnytinė koinė „Pamoksle krikščioniškame“

Viena iš pirmųjų bažnytine koinė išleistų XVIII a. knygelių yra 1725 m. pasirodės „Pamokslas Krikščioniszkas“, skirtas Žemaičių vyskupystės tikintiesiems. Iš joje idėtos pratarmės būtų galima spręsti, kad ją parašė vysk. A. Horainas: „Jo Mylista kunigas Aleksandras Horainas byskupas Žemaicziu noredamas duszui sawo aweliu iszganimo kaip perla arba žemcziuga brangiausia but regedamas sawo byskupistes žmonemus palecawoja“. Tačiau manoma, kad Horainas tiktai rekomendavės spaudsinti tą knygelę, o jos autorius buvęs jėzuitų pamokslininkas Pranas Šrubauskas (1620–1680)⁸. Jeigu iš tikrujų buvę taip, tad 1725 m. leidimas turėjo būti ne pirmasis, be to, parengtas žemaičių tarmės atstovo⁹.

Kad 1725 m. „Pamokslo...“ fonologijoje ir morfologijoje vyrauja vidurietiškos lytys, tai rodo, iš vienos pusės, išlaikytas kietas [t] prieš [e] tipo balsius, o iš antros – daugeliu atvejų nesusiaurinti [a, e + m, n] dvibalsių pirmieji sandai, plg.: a) inf. *attayst* 31,6, adv. *ikšiołay* 2,2..., inf. *gayletis* 37,24–25, n. sg. f. *meyłe* 22,13, imper. 2 sg. *Miłek* 22,10..., b) adv. *amžinay* 48,11, g. sg. f. *amžinos* 27,11..., in. sg. f. *Antro* 20,14, i. sg. m. *Brangiausiu* 16,19, in. sg. m. *danguy* 7,14..., n. sg. f. *śwenčiausia* 4,10, n. sg. m. *źianklas...* Tačiau negalima sakyti, kad šiodvi ypatybės, ypač pastaroji, yra nuosekliai išlaikyto. Matyt, dėl ankstesnių rytiškių tekstu įtakos pasitaiko čia kur ne kur ir reliktinių lyčių su puntininkiskais [um], [un], pvz.: praet. 3 *nužingie* 12,20, fut. 3 *pasumdis* 46,16, g. sg. f. *pinktos* 45,16, a. pl. m. *źinklus* 40, 3. Vélesniuose (1743, 1762 m.) „Pamokslo...“ leidimuose bemaž visos šios lytys pakeistos vidurietiškomis (resp. vakarietiškomis): *nużengie* 11,13–14, *nužiengie* Pkr³, *źienklus* Pkr³ ..., 29,8. Antra vertus, vélesniuose leidimuose, ypač 1762 m., randama šiek tiek ir tokų lyčių, kurias galima laikyti žemaitybėmis: g. pl. *draudeniū* 19,28; 22,13–14, *milaśirdingu* t. p. 24,19, g. sg. f. *mileſtas* t. p. 17,23, g. pl. *nupełnu* 29,23 (// praet. 2 sg. *nuopelniew* 29,6), *pryiſz muni* 18,19, n. sg. m. *prisztarawimas* 23,2–3 (šalia *priesz* 20,24, inf. *priesztraut* 43,1), inf. *ſaugotyis* 32,21, praet. 3 *sudieje* 15,25, imper. 2 sg. *ſzwęſkies* 41,12–13... Tai leidžia manyti, kad 1762 m. leidimas veikiausiai buvo parengtas žemaičių tarmės atstovo (dounininko), pasinaudojus ankstesniaisiais leidimais. Daugiau žemaitių esama ir išplėstame 1781 m. leidime, plg.: praes. 3 *doud* 38,12, a. sg. *muni* 71,9, praep. *nug* 35,19, d. pl. *wyſyms* 39,4, adv. *Tonkie* 17,24 cond. 3 *iſzgielbietum* 10,19.

⁸ Biržiška V. *Aleksandrynas* 1, Čikaga: JAV LB Kultūros fondas, 1960, 322; plg. *Lietuvos TSR bibliografija* [toliau – LTB], Vilnius: Mintis, 1969, 409.

⁹ M. Valančius jį vadino žemaičiu (žr. *Valančius M. Raštai* 2, Vilnius: Vaga, 1972, 271), o LTB 403 jis kildinamas iš Kauno.

§ 4. Bažnytinė koinė katalikų giesmynuose

Bažnytine koinė buvo išspausdintas ir 1726 m. katalikų giesmynas „Bałsas sirdies“, priskiriamas (ne be tam tikrų abejonių) minėtam Pr. Šrubauskui ir susilaukęs XVIII a. apie 10 leidimų¹⁰. Kadangi didžioji šio giesmyno giesmių dalis perimta iš 1646 m. S. Slavočinskio „Giesmių“, o kai kurių psalmių vertimai – iš S. Jaugelio-Telegos parengtos „Knygos nobažnystės“ (tik daugiau ar mažiau paredagavus atskiras giesmių ir psalmių eilutes)¹¹, tad Jame galėjo būti nemažai perimta ir tų prototipų kalbos elementų. Pavyzdžiu, iš pastarojo galėjo patekti į 1726 m. giesmyną kai kurios žemaitiškės (a. pl. f. *Gieydenčias* BŠ 235,11, imper. 2 pl. *giedokiam* t. p. 41,2, adv. *skaystey*, in. sg. f. *winibey* t. p. 150,8 ir kt.). Tačiau daugeliu atvejų Slavočinskio giesmyno žemaitiškos lytys 1726 m. giesmyne pakeistos aukštaitiškomis (plg. imper. 2 pl. *džiaukiates* SIG 85,13 > *džiaukites* BŠ 20,24; g. sg. f. *Iwas* 68,16 > *Jewos* 7,5; n. sg. f. *miłaśirdinga* 69,12 > miełaśirdinga 7,16; praep *pri* 7,5 > *prieg* 13,5; d. pl. m. *wiims* 67,15 > *wiſiemſ* 6,18). Ypač dažnai buvo keičiamas nekirčiuotos galūnės -a į -o, pvz.: praet. 3 *atwadawá* SIG 70,4 > *atwadavo* BŠ 7,25–26; *buwa* 76,12 > *buwo* 13,12; *ſawá* 75,14 > *ſawo* 12,16; *tawa* 69,7 > *tawo* 7,13...

Be kur ne kur pasitaikančių žemaitišbių, „Bałse sirdies“ randama ir tam tikrų ryty aukštaičiams bei dzūkams būdingų lyčių su -u, -i (<-ą, -ę): a. sg. *gieſmi linkſmu* 107,15, *kožnu žmogu* 142,11, *kunu ir krauju* 108,11, *stalu* 108,10...; n. sg. *dawis* 72,15, *pajautis* 40,5 adv. *draugi* 73,11... Tačiau tokį lyčių 1726 m. giesmyne nedaug, be to, dažnesnės jos tik kai kuriose giesmėse. Todėl galima manyti, kad tai yra ankstesnių rytių religiinių raštų kalbos refleksas.

Su vidurio (resp. vakarų) aukštaičių tarme „Bałso sirdies“ kalbą sieja iš esmės tokios pat fonologijos ir morfologijos ypatybės, kaip ir anksčiau minėtųjų raštų, būtent: a) kietasis [t] prieš [e] tipo balsius, iš vienos pusės, ir b) dvibalsiai [a, e + m, n] su nesusiaurintais pirmaisiais sandais – iš antros. Bet apskritai šio giesmyno fonologijoje ir morfologijoje yra didesnė nei kituose XVIII a. pirmosios pusės raštuose įvairiatarmių lyčių mozaika, daugiau visokių gretybių, plg. praes. 2 sg. *affi* 194,19 // *Eſſi* 200,12; a. sg. *kâ* III,24 // *ku* 5,22; n. sg. f. *knigiała* V,12 // *knigiale* V, 25, praet. 3 *ataja* 32,14 // n. sg. *atejâs* 71,25; *ifeja* 26,16; d. pl. *mums* 876 // *mumis* 92,4; praes. 3 *ſarktis* 118,8 // *ſergt* 118,12; imper. 1 pl. *giedokem* 96,10 // *nia parſtokim* 96,11–12; g. sg. *wandenio* 54,9 // *wandenia* 54,19...

Bene daugiausia tokį gretybių atsirado dėl „Bałso sirdies“ sudarytojo naujodimosi minėtais ankstesniais giesmynais. Tai rodo, pavyzdžiu, tokie faktai. Siame giesmyne įdėtose psalmėse, perimtose iš „Knygos nobažnystės“, papras tai veiksmažodinės lytys su enklitiiniu įvardžiu *mi* pakeistos neenklitinėmis, plg.: praet. 2 sg. *notmiſtojey* KN 31,6 → *nia atſtojey* BŠ 136,12, praes. 3 *iſmiseninā* t.

¹⁰ Biržiška V. Aleksandrynas 1, 321; LTB 1, 403,406.

¹¹ Lebedys J. S. M. Slavočinskis. Giesmės, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958, 52.

p. 35,15 → man *išzgayšina* t. p. 138,20. Bet kai kur pasitaiko ir nepakeistų: imper. 2 sg. *atmiłayšk* KN 55,21 : *atmiłayšk* BŠ 153,23. Arba vėl: „Knygos nobažnystės“ jungtukas *bat* ir jo senesnis variantas *batayg* dažniausiai keičiamas „Balse sirdies“ *bet*, plg.: *Bat* KN 29,23 → *Bet* BŠ 134,11, *Batayg* t. p. 41,7 → *Bet* t. p. 141,9. Tačiau kur ne kur, matyt, dėl prototipo įtakos vietoj KN *Batayg* 41, 30 BŠ turi *Betayg* 142, 21 (čia tik *a* pakeistas į *e*).

Idomu, kad ankstesniųjų giesmynu žodžio pradžios [e-] „Balse sirdies“ keičiamas į [a-], plg.: n. sg. m. *elnis* SIG 235,19; KN 47,21 ir *alnis* BŠ 143,10, i. pl. m. *Erszkieteys* SIG 159,17 ir *Arſzkiećiays* BŠ 61,22, praes. 3 *est* SIG 73,16 ir *ast* BŠ 13,46. Kai kurios lytys su [a-] galėjo būti perimtos iš Slavočinskio giesmyno, kur ypač dažnai randamas šis balsis veiksmažodžio *būti* formose (a. pl. m. *Aſancius* SIG 129,13, d. pl. m. *afantiemus* t. p. 164,7, d. sg. m. *afančiamuy* t. p. 254,23...), bet kitos turbūt yra paties giesmyno sudarytojo įvestos, ypač jei sudarytojas buvo kilęs iš vidurio Lietuvos šiaurinės dalies¹². Tam tikrų pėdsakų 1726 m. „Baļso sirdies“ kalboje galėjo palikti ir spėjamų ankstesniųjų jo leidimų (1679 ir 1701)¹³ anoniminiai redaktoriai.

Vėlesniuose šio giesmyno leidimuose taip pat yra nemaža įvairių gretiminių lyčių, tarminio mišinio. Be to, XVIII a. gale pasirodžiusiuose (pvz., 1790 ir 1793 m.) apstu jau ir fonologinių bei morfologinių žemaitišbių¹⁴, plg. 1726 m. leidimo lytis: n. pl. *uołas* 81,26 praep. *Prielz* 68,3 i. pl. *Arſzkiećiays* 61,22, *żodziays* 9, 9, a. sg. f. *Saulā* 19, 3, cond. 1 sg. *gaućiau* 17,17, *saugoćiau* 143,9, imper. 1 pl. *dekawokime* 233,4, in. pl. *wysokiuoſe reykaļuose* pr. II,19–20... ir 1793 m. leidimo: *Ułas* 79,2, *prilz* 134,2, *Erszkieteys* 60,13, *żodeys* 9,15, *Sauli* 16,2..., *gaućio* 14, 3, *saugoćio* 133,25, *garbinkiema* 213,24, *żodžiusi* 144,2... Tokių pat žemaitiškų lyčių esama ir nuo 1790 m. mažai besiskiriančiuose 1793 ir 1798 m. leidimuose.

Remiantis „Baļsu sirdies“ XVIII a. buvo sudarinėjama ir mažesnių giesmyňų. Vienas iš tokių – kriptonimu N. W. pasirašiusio Žemaičių Kalvarijos vienuolyno vienuolio parengtas 73 p. giesmynėlis „Giesmes ape szwęciausy panna Marya“, kurio bene pirmasis leidimas bibliografų datuojamas 1765 m.¹⁵ Be šio, dar žinomi 1773, 1779, 1781, 1784, 1790, 1796 ir 1799 m. leidimai. Kaip matyti iš XVIII a. pabaigos šio giesmynėlio leidimų palyginimo, vėliau išleistuose yra daugiau žemaitišbių (pvz. 1796 m. leidime vartojama: i. pl. *Erfzkieteys* 10,15, praes. 1 pl. *iſzkom* 16,23, praep. *Pri* 12,1,9 pl. *Waku* 23,1... vietoj 1784 m. leidimo *Erfzkieciays* 3,7, *jeſkom* 13,13–14,5, 6, *Wayku* 24,1...). Tačiau 1781 m. leidimo kai kuriose giesmėse esama ir rytietišbių: *unt kralzto* 46, adv. *umžinay* 47, a. sg. *Dienu* 46, *gieſmi* 49, *Par tu gieſmiu* 51, *iſz runkos tawa* 54.

¹² Plg. *Lietuvių kalbos atlasas 2. Fonetika*, Vilnius: Mokslo, 1982, žem. Nr. 9.

¹³ Biržiška V. Aleksandrynas 1, 322.

¹⁴ Tačiau tvirtinti, kad „1790 m. leidimas jau perdėm žemaitiškas“ (Zinkevičius Z. *Lietuvių kalbos istorija* 4, 36–37), yra perdaug kategorika.

¹⁵ Žr. Biržiška V. *Lietuvių bibliografija I d.*, Kaunas, 1924, 69–70.

Savo ryškiu rytietišku sluoksniu iš kitų nedidelių giesmynelių išsiskiria 1797 m. Vilniaus Akademijos spaustuvėje išspaustintas „Spasabas giedoima nabaznay...“, išlikęs Vilniaus universiteto retų spaudinių skyriuje. Tai 15 p. knygelė, kuri, kaip spėjama, galėjusi būti parengta Antano Strazdo¹⁶. Joje, daugeliu atvejų išlaikomi dvibalsiai [ie], [uo], plg.: a. sg. *už sniegu* 3,5, *wienas Ponas* 6,6, *Prielz* 6,11..., *duok* 6,13, a. sg. *duonu* 8,10, n. pl. *puolę* „puolę“ 13,9. Bet pasitaiko ir: n. sg. *undo* „vanduo“ 4,1, *dok* 11,17; 14,8. Nereguliarai tame vartojamos taip pat puntininkiskos lytys: pagrečiui su g. pl. *dungu* 7,6, *su mokiesniu brungu* 7,7, in. sg. f. *szwintibey* 12,17... randamos ir g. sg. *Dangaus* 7,16, in. pl. *dangose* 7,18. Taigi akivaizdus terminis mišinys.

§ 5. Bažnytinė koinė katalikų maldaknygėse

a) „R o ž a n č i u j e Š v e n č i a u s i o s M a r i j o s P a n o s ...“

Bažnytinė koinė buvo dažnai leidžiamos XVIII a. Lietuvoje ir įvairios maldaknygės. Iš jų ypač populiari buvo „Rozancius Szwęciausios Maryos Panos yr saldziausy warda Jezusa...“, susilaukusi tame amžiuje net 19 leidimų¹⁷. Tai domininkonų vienuolio Jurgio Kasakausko parengta maldaknygė, kurios pirmieji du leidimai (1681 ir 1691 m.) pasirodė dar XVII a. pabaigoje.

Pirmajame leidime būta labai nedaug žemaitiškų lyčių (tokių, kaip cond. 1 pl. *karalautumim* 25,7, g. sg. f. *miłaśirdistes* 6,6–7, *prisz* 3,18, n. sg. f. *luopulinga* 34,34). Bet 1726 m. leidime jos daug kur jau pakeistos aukštaitiškomis (*kara-lautumem* 31,9, *miełaśirdistes* 2,17–18, *sopulinga* 48,8...). Čia taip pat vietoj piramame leidime neretai vartotų lyčių su galūniniu -a (g. sg. *mana* 18,2, *tawa* 49,11, *stulpa* 22,3, *duonas* 70,4...) randamos lytys su -o (*mano* 18,20, *tawo* 59,9, *stulpo* 22,3, *duonos* 104,13...). Tačiau vėlesniuose, ypač XVIII a. pabaigoje pasirodžiuosiuose, leidimuose žemaitybių vėl daugiau išivesta. Antai 1779 m. leidime pakeistos beafrikatėmis kai kurios 1726 m. leidimo afrikatinės lytys, pvz.: g. pl. *meldžiančiu* 107,16 > *meldenčiu* 159,22, i. pl. *erškiečiays* 26,3; 27,22 > *Erfzkieteys* 90,3, *pečieys* 133,11 > *peteys* 177,15. Tame leidime pasitaiko taip pat sužemaitintų [uo], [ie] dvibalsių, pvz.: part. n. sg. m. *apnuogintas* 24,5–6 > *apnugintas* 88,5, v. sg. *Juozapay* 149,14 *Juzapay* 191,12, *nuog* 2,1 > *nug* 61,15..., g. sg. *Jewos* 2,20 > *Eywos* 62,11, praep. *prie* 23,16 > *pri* 87,18, *Prielz* 21,2 > *Prisz* 85,7... Tačiau pakeistos anaiptol ne visos – dažnesnės aukštaitinės arba hibridinės (inf. *duoti* 71,13, praes. 1 pl. *puołam* 81,14, part. n. sg. m. *paroduotas* 84,2, n. sg. *Piemuo* 125,17, n. pl. *dienas* 74,5, I. pl. *dienomis* 116,6, g. sg. *śirdies* 93,16, in. sg. *wienibiey* 104,19, n. sg. *WIENIOLEKTA* 174,10...).

Daug kur 1779 m. leidime sužemaitinti ir daugiskaitos naudininkai (pvz.: *pakarniems* 11,14 > *pakarnims* 77,9, *warkstantiems* 73,12 > *warkstantims* 128,25// *praszantiems* 138,27...), daugiskaitos inesvai *tuose dautuose* 11,8 > *tuſi dayk-*

¹⁶ Žr. LB 66.

¹⁷ Apie juos plačiau žr. LTB, 182–185.

tusī 77,5, *gieruoše darbuose* 23,1 > *gieruši darbusī* 87,16–17...), tam tikros sangužinių veiksmažodžių formos (pvz.: imper. 2 sg. *teikis* 5,14 > *teykias* 71,13, 1 pl. *Melkimes* 18,7 > *Melkemos* 81,24, cond. 1 pl. *stotumemes* 18,5 > *stotumes* 81,23...) ir kt.

Iš tokių lyčių, kaip part. cont. *dejuwdami* 62,12, d. sg. *Atpirktojuw* 85,16, *Sutwertojuw* 85,15, galima spręsti, kad 1779 m. leidimo sudarytojas buvės šiaurės žemaitis (dounininkas), veikiausiai Kretingos vienuolyno vienuolis.

Palyginti mažiau žemaitybių negu 1779 m. leidime randama 1791 m. pasirodžiusiame. Pastarajame kai kurios lytys suaukštaitintos ar perimtos iš ankstesniųjų leidimų, plg.: g. sg. *Jewos* 4,4, praep. *nuog* 3,18, *prie* 11,15, *Priebz* 2,4... Tačiau pasakyti, iš kurio ankstesnio leidimo jos galėjo būti nusižiūrėtos, negalima, nes daugelio jų originalai težinomi tik iš bibliografinių šaltinių ir todėl ne-prieinami tyrinėtojams.

1797 m., t. y. paskutiniame XVIII a. „Rožanciaus...“ leidime, pastebimas vėl priesingas reiškinys: tame kai kurios 1791 m. leidimo aukštaitybės pakeistos žemaitybėmis, pvz.: g. sg. *Jewos* 4,4 > *Eiwas* 4,4, *meiles* 6,17 > *meilis* 6,17, in. pl. *kaliniuose* 7,31 > *kaliniuše* „kalėjimuose“ 7,31, *sawuose* 12,8 > *sawuše* 12,8... Antra vertus, 1797 m. leidime pasitaiko ir hipernormalizmų (n. sg. *žodzis* 11,7, *Zodzis* 15,2), rodančių tendenciją aukštaitinti tam tikras lytis.

Taigi XVIII a. dažnai leistuose ir religinėje praktikoje dažnai plačiai vartuose „Rožanciaus...“ tekstuose bažnytinė koinė buvo nevienodai realizuota. Vienuose jų žemaitybės sudarė didesnį, kituose – mažesnį sluoksnį. Didesnis žemaitybių sluoksnis būdingas kai kuriems šio amžiaus pabaigos leidimams.

b) „*Ałtoriuje duchauname...*“

XVIII a. LDK buvo leidžiama ne tik „Rožanciaus...“ tipo maldaknygė, bet ir dar populiарesnė „Altorius duchaunas alba afierawone kwepecio ałtoriaus...“, kurio bene pirmasis leidimas išspausdintas Vilniaus pranciškonų spausdutuvėje ketvirtame šio amžiaus dešimtmetyje¹⁸. Iš išlikusio trečiojo (1759 m.) leidimo antraštinio lapo sužinome, kad antrasis jo leidimas pasirodė 1752 m.

Trečiajame leidime vidurietyškoji koinė jau gerokai atmiešta žemaitybėmis. Iš būdingesniųjų šios maldaknygės (tiksliau sakant, maldų, giesmių, psalmų ir litanijų stamboko, bemaž 600 psl., rinkinio) žemaitybių minėtinos: a) gana dažnos būdvardžių, įvardžių, dalyvių daugiskaitos naudininko lytys su -ims, vartoamos pagrečiu su -iemis: *kitims* 37,13 // *kitiems* 37,8, *numiruſims* 50,13, *Swętimis* 40,7, *wiſims giwems* 32,17 // *wiſiemis* 181,20, *tiems* 23,10..., b) taip pat dažnokos ir taip pat gretiminės vardžių daugiskaitos inesvo lytys su -use vietoj aukštaičių -uose: *artimuse* 11,13, *rupeſniuſe* 142,18 // *križkeluose*, *lkerſkeluose* 166, 22, *funkiuose priepluſe* 393,7, *wiſuſe pripuolimuse* 22,15–16 // *wiſokiuſe nuſiminimuſe* 393,6..., c) reguliarai vartojamas tariamosios nuosakos 1 a. lytys

¹⁸ Žr. LTB 1, 14.

su *-čio*: *daričio* 23,11, *pasitaysičio* 7,3, *turečio* 11,16, *weścio* 18,9..., d) gana dažnos lytys su [ē], [o] diftongizacija: conj. *juog* 18,13, g. sg. *kuo* 32,11, in. pl. *ranguose* 127,6..., g. sg. f. *Giesmies* 174,13, praet. 2 sg. *noriejey* 18,18–19, praet. 1 sg. *nusidiejau* 6,10–11, part. cont. *turiedamas* 18,18...

Šiaip kitų žemaitybių (beafrikačių lyčių, lyčių su vienbalsiais [ū], [i] vietoj aukštaitiškų dvibalsių [uo], [ie], žemaitiško galūnių trumpinimo atvejų) 1759 m. „Ałtoriaus duchauno...“ leidime nedaug bepasitaiko. Išskyurus retus atvejus (tokius, kaip a. pl. m. *kurius* 50,17, fut. 1 sg. *melsius* 10,9, n. sg. f. *nupuluſi* 33,17, praep. *pri* „prie“, g. sg. f. *prizaſties* 39,11), šiame leidime gana nuosekliai vartojamos lytys su dvibalsiais [ie], [uo], pvz.: g. sg. f. *dienos* 40,11, inf. *jeſzkoti* 81,17, a. pl. f. *liepſnas*, n. sg. m. *piemo* 61,12..., n. sg. m. *apnuogintas* 102,22, g. sg. f. *duonos* 46,7, inf. *duoti* 28,3, *iſzjuoktis* 91,7...

Tas pat pasakytina ir apie 1793 m. Vilniaus bazilijonų spaustuvėje išspausdintą „Ałtoriaus duchauno...“ leidimą, kuriame labiau nenutolta nei nuo 1759 m. leidimo, nei nuo ankstesnės bažnytinės rašomosios kalbos fonologinės bei morfoliniės sistemos. Matyt, kad 1793 m. leidimo redaktorius rėmėsi savo pirmtako darbu ir nesisengė nei daugiau žemaitinti, nei aukštaitinti naujojo leidimo kalbos.

Mažai kuo skiriasi tarminio pagrindo atžvilgiu nuo 1759 ir 1793 m. leidimų ir 1778, 1746 m. perspaudai, turintys kiek kitokią antraštę – „Ałtorius duchaunas kwepcionia smilkima...“, išspausdinti Vilniaus akademijos spaustuvėje. Juose randama daugelis tų pačių žemaitybių kaip ir 1759 m. leidime, be to, kai kurios jų netgi pakeistos aukštaitybėmis, plg.: d. pl. m. *wifims* Ad⁵⁹ 7,4 ir *wifiems* Ad⁷⁸ 8,12, praes. 1 sg. *gayluws* Ad⁷⁸ 5,12–13 ir *gayluose* Ad⁹⁶ 5,16, praes. 3 *kaſb* Ad⁷⁸ 18,5 ir *kaſba* Ad⁹⁶ 20,10, in. pl. f. *ſaſpudoſy* Ad⁷⁸ 11,6 ir *ſuſpudoſy* Ad⁹⁶ 10,13, in. pl. m. *namuſi* Ad⁷⁸ 24,15 ir *namuoſi* Ad⁹⁶ 24,9.

c) „Aukso altoriuje...“

Remiantis „Ałtoriumi duchaunu...“, buvo sudarinėjama dar maldaknygė „Aukso altorius...“, kurios bene pirmasis leidimas pasirodė Vilniuje 1787 m.¹⁹. Iš išlikusio 1793 m. leidimo egzemplioriaus matyti, kad šioje maldaknygėje palyginti su 1778 m. „Ałtoriumi duchaunu...“ esama nemaža įvairių tiek teksto, tiek ir kalbos pakeitimų. Todėl tikslingiau jį laikyti atskiru leidiniu, o ne nauju „Ałtoriaus duchauno...“ leidimu, kaip tai daroma LTB.

Iš kalbos skirtybų visų pirma krinta į akis tam tikrų 1778 m. „Ałtoriaus duchauno...“ žemaitybių keitimas ukštaitybėmis, plg.: d. sg. m. *artojuw* Ad⁷⁸ 407,17 ir *artojuj* AA 442,10, imper. 2 pl. *Eykiet* Ad⁷⁸ 214,13 ir *Eykite* AA 125,13, *Garbinkiet* Ad⁷⁸ 216,10 ir *Garbinkit* AA 127,15, *Nebukiet* Ad⁷⁸ 66,6 ir *Nebukit* AA 89,26, a. pl. f. *Uļas* Ad⁷⁸ 368,4 ir *Uolas* AA 396,12, paes. 1 sg. *Wyluws* Ad⁷⁸ 16,11 ir *Wyluose* AA 21,6. Tačiau toks keitimas nereguliarus: dažnu atveju žemaitybės išlaikomos, be to, pasitaiko kur ne kur ir priešingu dalykų – Ad⁷⁸ aukštaitybų

¹⁹ Žr. LTB 1, 16.

keitimo žemaitybėmis AA: praet. 3 ifzejo Ad⁷⁸ 364,14 > ifzejy AA 394,17, Kien tiejo Ad⁷⁸ 353,14 > Kientiejy AA 386,13.

Kita gana ryški „Auksa ałtoriaus...“ kalbos skirtybė – dažnas 1778 m. „Ałtoriaus duchauno“ svetimybų keitimas lietuviškais atitikmenimis. Pavyzdžiu, Ad⁷⁸ madlitwa nuosekliai pakeista AA į *maldq* (n. pl. f. *Madlitwas wakarnas* Ad⁷⁸ 16,1–2 > *Małdas wakarinies* AA 20,23), be to, vietoj Ad⁷⁸ in. sg. f. *adino* 363,14, *ale* 438,13, n. sg. m. *Błagałlowitas* 65,2, g. sg. m. *honora* 401,2, a. pl. m. *macnius* 219,10, a. sg. f. *nadieji* 233,14, *nezbażnasti* 56,16, g. sg. m. *razuma* 66,7, praet. 1 sg. *Sunędznau* 67,11, n. pl. m. *sprawedliwi* 66,15, n. sg. m. *użsmutitas* 67,12, a. sg. f. *wiecznasti* 408,12, i. pl. f. *zaſługomis* 397,17... AA randame: *walando* 394,17, *bet* 457,26, *Pałaymuntas* 88,26, *garbies* 436,21, *galingus* 129, 23, *wyli* 138,19, *neteyſiby* 89,13–14, *ifszminties* 90,2, *Sugayſzau* 90,25, *teyſingi* 90,8, *nuludys* 91,2, *amziu* 442,24, *nupełnomis* 432,22–23... Taigi 1793 m. „Auksa ałtoriaus...“ parengejui, matyt, rūpejо gryninti savo leidinio kalbą, o tai, žinoma, yra įdomus reiškinys XVIII LDK rašemosios kalbos degradacijos fone.

d) „Maldo se Tamo ſiaus a Kempis“

Ši maldaknygė, pavadinta „Małdos Tamosziaus a Kempis kanaunika regularna Zokana Szwęta Augustina...“, išspausdinta 1772 m. Vilniuje. Tituliniame jos puslapyje pažymėta, kad „iszguldita par K. I. R. Soc:Jesu“, taigi jėzuito. Kas buvo šiuo kriptonimu pažymėtas vertėjas, tuo tarpu neišaiškinta. Tačiau iš maldaknygės kalbos matyti, kad vertėjas buvės žemaitis dūnininkas, plg.: a. pl. m. *afſtunies* „aſtuonias“ 5,13, *kurius* 1,14, praes. 1 sg. *rupenus* „rūpinuosi“ 12,13..., praes. 2 sg. *apſzwiti* „apšvieti“ 29,2, n. sg. f. *prīzaſtis* 52, 4... Žemaitišką vertėjo kilmę rodo dar ir tokios lytys: adv. *dranſey* 5,19, cond. 1 sg. *drīſcziau* 3,13, praes. 3 *giwen* 54,1, *žiur* 54,16, d. pl. *kurims* 10,11, *wyſims* 5,19, a. sg. *nepabenktą* 16,14, inf. *regieti* 13,5, *ſu ſzirde* 27,6, praes. 1 pl. *turem* 6,2, imper. 2 pl. *walgikiet* 1,9, in. pl. m. *wyſuse* 5,13, n. pl. m. *žodey* 1,19...

Nors ir būdamas žemaitis, 1772 m. maldaknygės vertėjas, panašiai kaip ir daugelis kitų to meto raštų vertėjų ar autorų, stengėsi įtikiti savo kalba ir aukštaičiams, laikytis tradicinės rašemosios koinė. Todėl jis net palyginti daugiau už kai kuriuos kitus vartojo aukštaitybų: minėtos žemaitiškos lytys yra retesnės negu aukštaitiškos (ypač su vienabalsiais [ū], [i] vietoj aukštaitiškų [uo], [ie]). Be to, vertėjo pastangas aukštaitinti kalbą rodo pasitaikantys hipernormalizmai: n. sg. m. *mielamas* „mylimas“ 56,16 (ir *mielemas* 70,1), n. pl. m. *mielami* „mylimi“ 75,11, il. sg. f. *ſzirdien* „ſirdin“ 85,20.

§ 6. „Pēdelio miros“ tarminis pagrindas

Prie bažnytinė koinė rašytų leidinių skirtina ir 1750 m. išspausdinta knygelė „Pedelis miros...“ Jos tituliniame puslapyje pažymėta, kad ji „Iłz Lankiszka Ziemaytiškay iżguldita“. Ir iš tikrujų joje, ypač pratarmėse (pirmoje, skirtoje vyskupo Antano Dominyko Tiškevičiaus nuopelnams iškelti ir pavadintoje „Adavimas“, ir antroje, skirtoje skaitytojams – „Trumpas Apreyszkimas“), dažnai vartojamos tokios žemaitybės, kaip inf. *dowanuoti* III,13, *par pamuokſla* IX,3–4,

adv. *Tumet* III,14 (// *tuomet* VIII,16), a. pl. *tus kačnus* IV,3, n. sg. *winas* „vienas“ VII,3 (// *kiekwienuoše* III,20), d. pl. *norintims* II,10, praes. 1 pl. *drenšam* I,15, n. pl. *Zodiey* XIV,23, i. pl. *Zodeys* V,22–23 ir kt. Tai rodo knygelės autorų buvus žemaitių²⁰. Tačiau, susidariusios rašytinės tradicijos veikiamas, jis neišsilaikė savo gimtosios tarmės ribose ir maldų bei giesmių tekstuose daug vartojo aukštaitiskų (vidurietiskų bei vakarietiskų) lyčių, plg.: a) n. sg. *akmuo* 61,23, inf. *duoti* 13,25, a. pl. *geruofius* 79,26, in. pl. *wisuofia darbuolia* 30,9..., g. sg. *miega* 1,8, a. sg. *Mielauſi* 22,2, in. sg. *wienibey* 22,6, d. pl. *tems* 59,24..., b) n. pl. *erſzkiečiey* 69,27, *saldzios* 40,2, g. sg. *medžio* 4,2, i. sg. *szirdžia* 21,16..., c) g. sg. *ligos duſzios ižgidi-mo* 11,12–13, *prifirinkimo ir tikros pakutos* 11,15–16, *mano galwos* 69,25, *wałan-doy givenimo mano* 7,13..., d) inf. *atlayſti* 18,15, a. sg. *gailaſti* 16,12, g. sg. *miayles* 17,16 (//*meiles* 2,25) i. pl. *łanciugays* 2,16–17... Kai kurios kalbamajoje knygeleje randamos lytys, pvz. a. sg. *wietu* 80,22, n. sg. *paſzwiftas* 81,5, *žinklas* 67,26, all. sg. *Tawisp* 47,27; 60,8, adv. *niekadu* 17,27, gali būti siejamos ir su rytų bei pietų aukštaičių tarmėmis. Taigi „Pedelyje miros“ esama nemaža tarminio mišinio, būdingo anuometinei bažnytinei koinė.

§ 7. M. Ališausko (Olševskio) „Bromos“ tarminės ypatybės

Tas pat iš dalies pasakyta ir apie „garsiąją“ Mykolo Ališausko (Olševskio) „Bromą“ atwertą ing wiecزنastę“, išspausdintą 1753 m. ir susilaukusią XVIII a. net 11 leidimų Jos pirmųjų trijų leidimų (1753, 1759 ir 1764 m.) kalba taip pat yra vidurio aukštaičių tarmės pagrindu besiremianti bažnytinė koinė. Tai rodo, iš vienos pusės, lytys su kietuoju [h] prieš [e] tipo balsius, o iš antros – lytys su nepakitusiais [a, e + m, n] dvibalsiais, plg.: prt. n. sg. *aplayſtas* 24,6, a. sg. f. *gailaſti* 140,20, g. sg. *łantos* 237,26, a. sg. *meiļa* 32,10, in. pl. *peļanuoſe* 242,10, praes. 3 *łapie* „slepia“ 43,5, a. pl. *warłas* 167,13..., *ant* 5,8, g. sg. *Dangaus* 112,15, 1 n. pl. *rankas* 5,24, praes. 3 *kenčia* 26,24, n. sg. *penktas* 200,2, a. sg. *amžīna* 41,22, praes. 3 *užtemsta* 27,15...

Tačiau „Bromoje“ palyginti su „Pedeliu miros...“ kiek daugiau yra žemaitybių. Jų atsirado veikiausiai dėl to, kad jos autorius, kaip manoma, buvęs iš Žemaitių kilęs vienuolis pamokslininkas, dirbęs įvairose Lietuvos vietose²¹. Iš fonetinių žemaitybių krinta į akis kur ne kur pasitaikančios beafrikatės lytys (pvz. d. pl. *kientenčiomis* 137,14–15, i. pl. *żodeys* 8,14 // *żodžeys* 47,14...), taip pat lytys su vienabalsiais [u], [i] vietoj aukštaitiskų dvibalsių [ie], [uo] (pvz. *miłaſirdingas* 221,5, a. sg. *prapulima* 25,16...). O iš morfolinių bene dažniausios –ja-kamienės veiksmažodžių esamojo laiko lytys vietoj aukštaitiskų i-kamienių (pvz.: *gale* 111,7, *gule* 242,11, *mile* 217,11, *nore* 11,1..., *galem* 216,9, *Milem* 24,5, *tureme* 44,22; 76,14...). Ne visai reti ir žemaitiški ja-kamienių daiktavardžių vnsk. kilmis.

²⁰ N. Feigelmanas spėjo, kad „Pedelio miros“ vertėjas bei perdirbėjas buvęs M. Ališauskas (Olševskis), žr. F e i g e l m a n a s N . Senoji lietuviška knyga Vilniaus universitete 1, Vilnius, 1959. 71.

²¹ LTB, 1, 293.

ninkai (*kiale* „kelio“ 34,13, *mole* 37,16, *pauksztele* 114,21...). Tačiau, apskritai imant, pirmuojuose „Bromos“ leidimuose žemaitių nėra daug ir jos papras-tai kaitaliojasi su aukštaitkomis lytimis. Matyt, kad M. Ališauskas stengėsi la-biu nenuolti nuo susidariusios tradicijos.

Kas kita matyti trumpesnės redakcijos „naujey pardrukawotame“ 1777 m. leidime. Jame jau gerokai sužemaitinta kalba (tai veikiausia padarė kitas „Bro-mos“ redaktorius, nes M. Ališauskas mirė apie 1779 m.). Šiame leidime dažnu atveju 1753 m. leidimo afrikatinės lytybės pakeistos beafrikatėmis, pvz.: *praes. 3 atſilaydzie* 131,6 > *atſileyd* 170,9, *kienčie* 65,14 > *kient* 90,8, d. sg. *mirþtančiem* 27,2 > *mirſtantem* 39,7, i. pl. *žodžeys* 47,14 > *žodeys* 66,5... Be to, tame kai kurios ankstesnių leidimų lytybės su aukštaitiskais dvibalsiais [uo], [ie] suvienbal-sintos, pvz.: *praep. nuog* 115,25 > *nug* 154,5, a. pl. *tuos* 8,29 > *tus* 11,4, adv. *tuojaus* 42,11 > *tujaus* 59,21, in. pl. *sopuluose* 10,5 > *sopuluſi* 13,19, *Wisuose* *darbuose* 18,15 > *Wisuſy darbuły* 27,4–5..., *praep. prie* 20,22 > *pri* 30,8, *priesz* 10,13 > *priſz* 14,3, n. sg. *mielas* 106,29 > *miłas* 43,22, d. pl. *giwenantiems* 24,17 > *giwenantims* 35,15, *kuniſzkiems* 29,11 > *kuniſzkims* 33,24, *ſergantiems* 25,1 > *ſergantims* 36,7...), žemaitiškai sutrumpintos kai kurių žodžių galūnės (pvz.: *praes. 3 eyna* 21,14 > *eyn* 31,10, *kaļba* 19,20 > *kaļb* 28,9, *taukie* 47,26 > *tauk* 66,18, n. sg. *grieſnikas* 17,20 > *grieſniks* 25,22, *giwas* 35,10 > *giws* 50,17 part. cont. *mirdamas* 9,22 > *mirdams* 13,3, adv. *greytay* 98,11 > *greyta* 133,5, *tēnay* 4,5 > *tēna* 58,7...), susiaurinti nekirčiuoti galūniniai [-é], [-ę] (pvz.: *praet. 3 dawe* 37,16 > *dawy* 53,14, *parode* 9,8 > *parodi* 12,10, *paſzaukie* 115,10 > *paſzauki* 153,17..., g. sg. *ruſtibes* 20,7 > *ruſtibys* 37,24..., a. sg. f. *gieribe* 19,22 > *gieriby* 29,7, *Karaliſte* 11,6 > *Karaliſty* 15,7, *Kiepure* 92,25 > *kiepure* 128,14...) ir kt.

1777 m. leidimu rėmėsi ir vėlesnieji (1779, 1785, 1789, 1793, 1795, 1799 m.) „Bromos“ leidimai. Todėl juose kokių ryškesnių kalbos skirtybių nematyti.

§ 8. Ryškus posūkis į žemaičių tarmę „Žyvate“

Dar labiau nutolta nuo vidurietiškosios bažnytinės koinė „Ziwate Pona yr Diewa musu Jezusa Christusa...“, išleistame pijo 1759 m. Vilniuje. Šiame 336 p. vertime iš lenkų kalbos, atliktame, kaip manoma, kretingiškio vienuolio²², ryškiai atsiispindi pajūrio žemaičių („dounininkų“) tarmės ypatybės. Tai rodo visų pirma gana reguliarai, ypač įvardžių galūnėse, rašomi digrafai *uw*, *qw* ir *yi*: i. sg. *anuw* 14, 20, *anqw* 52,9, *kuw* 19,14, *tuw* ćiesu VI,8..., n. pl. *anyi* „anie“ 40,11, *kuryi* 63,14–15, *praep. Apey* 8,14, a. pl. *dyinas* 40,11, *pyitus* 69,15, n. sg. *ſnyigas* 88,27... A. Girdenio skaičiavimais *anyi* pavartota 90, o *tyi* „tie“ – 17 kartų; *tuw* – 56, o *tqw* – 5 kartus²³. Tačiau žodžių šaknyse neretai pasitaiko lyčių ir su aukštaitiskais *uo*, *ie*, pvz.: i. sg. *duonu* 55,25; 56,2, g. sg. *duonas* 27,7; 43,19; 43,21, *praes. 3 ſzluoſta* 33,4, fut. *3 duos* 38,23 (greta dažnesnių su *u*: *praes. 1 sg.*

²² G i r d e n i s A. Baltiſkųjų *tj, *dj refleksi 1759m. „Žyvate“. – *Baltistica* 8(2), 1972, 178.

²³ Ten pat, p. 175.

dudu 14,10, *praes.* 2 sg. *dudi* 2,10...), n. sg. *dienas* 49,21, a. pl. *giedančius* 25,22, g. sg. *Diewa* 13,2, n. sg. *wiełzpac* 236,5 (*Diewo* įvairios formos pavartotos net 728 kartus, o *Dyiwa* – tik vieną kartą)²⁴.

Kaip matyti iš A. Girdenio tyrinėjimų, gana sudėtingas „Žyvate“ yra afrikatinių ir beafrikačių lyčių savykis. Jame lyčių su afrikatomis yra ir tokiai, kurios nebūdingos dabartinėms pajūrio žemaičių šnektoms, plg.: d. sg. *pačiem* 11,13 (// *patem* 61,20), g. sg. *žodze* 15,26 (// *žode* 16,19), g. pl. *žodziu* 16,9, a. pl. *kwy-icijus* 152,19, *stowenčius* 311,29, *miegtančius* 160,13–14, *žodzius* 320,18... Todėl gana patikima rodosi hipotezė, kad pajūrio žemaičiai XVIII a. dar turėję afrikatų, kurias jie vėliau praradę, kitaip sakant, afrikatų [č], [dž] nykimo procesas šioje tarmėje dar nebuvo pasibaigęs²⁵.

Siaip iš kitų pajūrio žemaičiams būdingų ypatybų, randamų „Žyvate“, minėtina: a) dviskaitos naudininko formos *dum dayktum* 209,8, *dum Mokitynium* 266,11, *dwym gałwym* 311,20; b) *eiti* veiksmažodžio esamojo laiko formos su -t-formantu: *eytu* „einu“ 106,11; 151,21, *eiti* „eini“ 113,3, *eita* „eina“ 18,23; 35,23; 41,21, *eytama* „einame“ 86,25, *eytat* „einate“ 152,11 (ši formantą turi ir išvestinės lytys: *yszeyta* „išeina“ 44,25, *paeita* „paeina, kyla“ 56,3, *pareyta* „pareina“ 123,16, *eytante* „einančio“ 158,9, *eytačiem* „einančiam“ 141,4, *eytaqntym* „einantiems“ 266,11), c) veiksmažodžių esamojo ir būsimomo laiko 3 a. formos su -ai: *mušzay* „muša“ 173,3–4, *fzawkay* „šaukia“ 190,24, *weday* „veda“ 186,19..., *guliesey* „gu-les“ 309,22, *imsley* „ims“ 295,16, *werksey* „verks“ 243,23... ir kt.²⁶.

Tačiau, antra vertus, „Žyvate“ pastebima tendencija aukštaitinti kalbą. Be afrikatinių lyčių ir su [uo], [ie] dvibalsiais, tame dar dažnai žodžių galūnėje vartoja mi dvibalsiai [-ai], [-ei] (rašomi -ay, -ey) vietoj žemaitiškų vienabalsių [-ā], [-ē], pvz.: n. pl. *darbynikay* 52,20, *ubagay* 93,11, i. pl. *Daktarays* 327,12, *wyslays grie-kays* 314,23, *gierays* 50,26, *kunyfzkays* 317,4, *milemais* 1436–7, adv. *linksmai* 286,5, *trumpay* 124,27 (//*greyta* 272,5)... n. pl. *Gaspadorey* 318,8, *Mokityney* 232,5 i. pl. *afztreys medeys* 181,2, *numeleys* 35,18, adv. *tąnkiey* 317,2, *wynokiey* 9,9... Tokių lyčių vartojimo dažnumą, be abejo, lėmė ankstesnioji rašytinė tradicija, siekianti net M. Mažvydo laikus (plg. jo katekizmo *Bralei* 8,4, *Szadei* tit. p., *wirai* 33,5...).

Dažnokai „Žyvate“ išlaikomas ir vad. „judrusis“ [a], kuris ano meto žemaičių tarmėje, kaip ir mūsų laikais, jau galėjo būti išnykęs, plg.: n. sg. *Abrahomas* 101,26, *Choras* 286,13 (// *Chors* 287,4), *darbinikas* 116,18, *galemas dayktas* 249,10, *Juzu-pas* 248,5, *pagarbintas* 148,27, *pawoktas* 262,25, *pyktas* 37,8, *senas* 7,22 (// *glups* 312,12), *daridamas* 52,2 (// *naz'dams* 8,3), *mokidamas* 59,5, *regiedamas* 92,2... Šitokios lytys veikiausiai taip pat atsirado dėl ankstesnių, bažnytinė koinė rašytų raštų įtakos.

²⁴ *Ten pat.*

²⁵ *Ten pat.*, 187; plg. *Zinkevičius* Z. LKJ 4, 45.

²⁶ Plačiau Girdenis A. *Ten pat.*, 175–178.

Nuo 1759 m. leidimo nei turinio, nei kalbos atžvilgiu, niekuo nesiskiria 1787 m. „Žyvato“ leidimas. Tačiau 1808 m., t. y. jau po nagrinėjamojo laikotarpio, pasirodžiusiame leidime kai kurios ankstesnių leidimų žemaitybės suaukštaitintos, pvz.: n. sg. *pradie* 17,23 pakeista į *pradzie* 15,28, *sudydy* 17,5 > *sudydziu* (*nobaženſtwu*) 15,9, n. sg. f. *aduta* 12,6 > *aduota* 10,31, *su anuw* 14,20 > *su anu* 13,4 ir t. t.

§ 9. „Pavinasičių krikščioniškų...“ koinė

Tipišką bažnytinę koinę su vyraujančiomis vakarietiškomis lytimis, atmiesčtomis retomis žemaitybėmis, reprezentuoja 1756 m. Vilniuje išleistas nedidelis bažnytinį tekštų rinkinėlis „Pawinasties krikscioniszkas...“ Vaclovas Biržiška spėjo, kad ši rinkinėli galėjęs parengti jėzuitų misjonierius Jonas Lukoševičius, pastoviau gyvenęs Daugpilyje²⁷. Bet toks spėjimas dar privalo specialių tyrinėjimų, nes bibliografo pateikti argumentai nepakankami²⁸.

Vidurietišką-vakarietišką rinkinėlio, sudaryto iš katekizminių tekštų (pateiktų klausimų – atsakymų forma), keleto giesmių ir litanių, kalbos pagrindą rodo: a) reguliarai vartojamos lytys su [uo], [ie]: o *praes. 3 duoda* 2,9, g. sg. *Duonas* 3,21, *praep. nuog* 5,7..., a. sg. *diena* 6,9; 25,1, *kiekwiena* 34,1, g. sg. *firdies* „*širdies*“ 7,11..., b) afrikatinės lytys: *praes. 3 girdžia* „*girdi*“ 19,8, *ne draudžia* 11,3, i. pl. adj. *dydžieys* 14,20, a. sg. f. *esancia* 12,14, g. sg. *žodzia*...), c) lytys a. sg. m. *atłaydima* 3,18, imper. 2 sg. *atłaysk* 5,19, g. sg. *meyłes* 21,9..., d) *praep. ant* 2,12, *conj. idant* 28,11, *adv. Tynay* „*ten*“ 35,24, i. sg. f. *amžinu* 29,2..., e) n. sg. *Ponas Diewas* 2,11, *kunas* 3,2, *Reykalaś* 8,6, *Wardas* 5,16..., *dukſaudamas* 21,17–18, *muſzdamas* 11,19–20, *neſlepdamas* 9,7... ir kt. Autoriaus tendencija aukštaitinti tam tikras lytis atispindi tokiuose hipernormalizuose, kaip inf. *nuokientiety* 13,19, *nuołeysty* 13,18, *praet. 3 nuoženge* 6,9..., *adv. priederančiey* 7,18, imper. 2 sg. *prieryszk* 22,24, i. sg. *prielakimu* 4,16..., kurie atsirado verčiant „žemaitiškus“ vienabalsius [u], [i] dvibalsiais [uo], [ie].

Pastaroji tendencija leistų manyti „Pawinasties krikscioniszkas“ autoriu buvus žemaiti, juolab kad jo knygelėje žemaitybių taip pat kur ne kur pasitaiko, plg.: n. pl. *Pauksztey* 39,3, in. pl. m. *Namuse* 11,28, *reykalusy* 14,20, *sopuluſi* 37,14, *praes. kientame* 37,6, fut. 1 pl. *riegieſmoſy* 35,23, *ſtoſemoſy* 35,22, imper. 1 pl. *diekawokiem* 23,9–10, *gaylekemos* 27,9, imper. 2 pl. *bukiet* 36,14, *eykiet* 36,13... Ypač reguliarai joje vartojamos kai kurioms dabartinių šiaurės vakarų žemaičių (apie Ylakius, Sedą) šnekoms būdingos tariamosios nuosakos 1 a. formos su -čiow²⁹. *galećiow* 25,9, *gerćiow* 18,3, *girdećiow* 25,18, *giwenćiow* 18,4, *miegoćiow* 18,3, *walgiciow* 18,3, *bijoćiows* 18,21. Šios formos duoda pagrindo kildinti knygelės autoriu (tiksliau – parengėją) iš šiaurės vakarų žemaičių.

²⁷ Plg. LTB, 1, 315.

²⁸ Biržiška V. Aleksandrynas 2, 57.

²⁹ Žr. Rokaitė B. Kai kurie nauji žemaičių dounininkų tarmių fonetikos dalykai. – LKK 4, Vilnius, 1964, 152.

Bibliografiniuose šaltiniuose minimas ir 1774 m. (galbūt antrasis?) „Pawinasties krikscioniszkas“ leidimas³⁰. Tačiau neturint šio leidimo teksto ir nežinant jo likimo, nieko negalima pasakyti ir apie jo kalbą.

§ 10. „Pavinasčių krikščioniškų...“ naujo perdirbinio žemaitinimas

Teksto atžvilgiu artimas 1765 m. knygelei „Pawinasties krikscioniszkas“ yra 1781 m. Varšuvoje pasirodės leidinys „Pawinastis krykscionyszkas arba Pamokslas trumpas...“. Vaclovas Biržiška šį leidinį laikė nauju 1765 m. knygelės leidimu³¹. Tačiau tikslingiau jį būtų vadinti nauju išplėstu perdirbiniu, nes Jame kitokia tvarka pateikti anoje knygelėje randami dalykai, be to, įdėta ir naujų maldų bei giesmių (pvz. 1765 m. knygelėje buvo tik 4 giesmės, o 1781 m. – 7 giesmės).

Nors 1781 m. perdirbinyje yra nemaža sutampančių su 1765 m. knygelės tekstų, bet kalbos atžvilgiu tas leidinys vis dėlto gerokai skiriasi nuo pastarosios. 1765 m. knygelės aukštaitinės lytys 1781 m. leidinyje gerokai sužemaitintos, plg.: i. sg. f. *Wysu sirdziu Pav¹ 79,13 > Wysu sirdy Pav² 71,4, praes. 3 duod Pav¹ 35,27 > doud Pav² 38,12, praep. nuog Pav¹ 34,16 > nug Pav² 35,19, g. sg. mana Pav¹ 24,4 > muna Pav² 5,17, a. sg. mani Pav¹ 39,18 > muni Pav² 71,9, v. sg. Diewe Pav¹ 39,12 > Diewy Pav² 71,2, d. pl. wyśiems Pav¹ 36,10 > Wyśyms Pav² 39,4, part. cont. Duodami Pav¹ 40,6 > Dudamis Pav² 71,24, adv. tankiey Pav¹ 13,22 > Tonkie Pav² 17,24...*

Įdomu, kad 1781 m. leidinyje yra pakeistų vienokių 1765 m. knygelės žemaitiškų lyčių kitokiomis žemaitiškomis. Pavyzdžiui, tariamosios nuosakos 1 a. formos su -ćiow tame gana dėsningai pakeistos formomis su -cio: *gierćiow Pav¹ 18,3 > gierćio Pav² 13,18, miegoćiow Pav¹ 18,3 > miegoćio Pav² 13,18, turećiow Pav¹ 39,27 > turiećio Pav² 71,18...* Tai rodo (drauge su ryškiai aukštaitinių lyčių žemaitinimo tendencija), kad 1781 m. leidinio sudarytojas buvo ne tas pats žmogus, kuris parengė 1765 m. knygeles, be to, kad jis labiau nutolo nuo bažnytinės koinė normų, fiksotų 1737 m. gramatikoje.

§ 11. K. Klimavičiaus „Pavinasčių...“ koinė

Gana tipiška bažnytinė koinė buvo parašyta taip pat Kazimiero Klimavičiaus 1767 m. panašiu pavadinimu išleista stambesnė (190 p.) knygelė „Pawinastes krikscioniszkas, Arba Katechismas...“. Joje, panašiai kaip ir anoje, 1765 m. anoniminėje (V. Biržiškos priskirtoje Jonui Lukoševičiui), gana dažnai vartojamos aukštaitinės lytys su afrikatomis [č], [dž] nebūdingose žemaičiams pozicijose, su aukštaitiškais dvibalsiais [uo], [ie] vietoj žemaitiškų atitikmenų, su „judriuoju“ [a] ir išlaikytu dvibalsiu [ai] žodžių galūnėse, plg.: a) praes. 3 pripildžia III.20, d. sg. m. *Serganciam* 74,1, i. pl. *żodzieys* 12,2..., b) praes. 3 duoda 8,25, duonos 133,26, n. sg. *mienuo* 5,16..., in. pl. *dienoše* 94,18, *kieno* 86,2, adv. *wienok*

³⁰ LTB, 1, 315.

³¹ Biržiška V. Aleksandrynas 2,57.

2,2..., c) in. pl. *kituoše dayktuoše* 88,12–13, *reykaļuoše* 34,12..., d. pl. m. *esantiems* 155,17, *wisiems žmoniemis* 50,17–18..., d) n. sg. *giwas* 84,7, *wiras* 155,21, part. cont. *duodamas* 75,16, *taridamas* 43,22–23..., e) n. pl. *dayktay* 12,12, i. pl. *gierays darbays* 7,22, adv. *kantrey* 55,10...

Tačiau, antra vertus, knygelėje neretai pasitaiko ir įvairių žemaitybių. Iš jų gana reguliariai vartojamos lytys su nejemptu balsiu [e] vietoj [i] žodžių galūnėse, ypač bendraties galūnėje -ti, pvz.: *atminte „atminti“*, *darite* 44,2, *duote* 75,25, *turiete* 44,3...³², n. pl. m. *jaune „jauni“* 55,13, *mokite „mokyti“* t. p., *wyse ūzwetjeje „visi šventieji“* 191,20, adv. *tuole „tolī“* 177,3... Neretos taip pat vardažodžių daugiskaitos inesyvo lytys su vienabalsiu [u] kamiengalyje, kartais vartojamos pagrečiui su dvibalsinėmis, plg.: *Didziuše reykaļuoše* 30,25, *kituoše reykaluoše* 74,21–22, *wiſuše dayktuše* 18,5, *metuose* 94,13 // *metuse* 95,3.

Sporadiškai „Pawinastese...“ pasitaiko ir kitokių žemaitybių: šiek tiek be-afrikačių lyčių (part. a. sg. f. *priederante* 73,19, *priegulinte* 73,21, i. sg. *firde „širdžia“* 9,24; 29,3, n. sg. *žodey* 33,13; 86,8, i. pl. *Zodeys* 9,23...), lyčių su sutrumpintomis galūnėmis (part. cont. *mirdams* 19,25, praes. 3 *tur* 1,15, in. sg. f. *burno* 31,7, *dieno* 96,26, *neapkanto „neapykantoje“* 169,3, *toi pacio ligo* 142,24...), tariamosios nuosakos 1a. lyčių su -čio (*bucio* 51,18 *milecio* 186,19, *žinocio* 113,23...), ja-kamienių tariamosios nuosakos lyčių (2 pl. *sudikiet* 89,12) ir t. t.³³.

Iš žemaitybių skyrium minėtinos kalbamajo knygelėje dažnai vartojamos veiksmažodžių esamojo laiko 3 a. lytys su formantu -ai (-ei): *galey „gali“* 48,14; 80,1, *norey „nori“* 55,15, *stowey „stovi“* 96,12; 101,6, *turey* 37,3 // *turi* 37,8 // *tur* 40,2, *weyzay „veizi“* 29,8... Šios lytys aiškiausiai rodo, kad knygelės autorius buvo pajūrio žemaitis, nes jos ypač būdingos Kretingos – Skuodo krašto tarmei³⁴. Tačiau autorius, matyt, sąmoningai labai stengėsi aukštaitinti savo knygelės kalbą, nes vartojo daug hipernormalių priešdėlinių lyčių (su *nu-*, *prie-* vietoj *nu-*, *pri-*): n. sg. *nuomuſtas* 75,17, *nuowargintas* 24,26 i. sg. *su nuoziamintu firde* 126,3, inf. *nuowilti* 10,21, praes. 3 *nuonesza* 40,20..., praes. 3 *prieduoda* 35,19, *priesako* 78,1, i. sg. *priekłodu „pavyzdžiu“* 76,26... Šiuo atžvilgiu knygelės autorius K. Klimavičius skyrėsi nuo savo amžininko „Ziwato“ vertėjo, kuris nepalyginti geriau išlaikė pajūrio žemaičių termės sistemą.

§ 12. S. Jakštavičiaus „Spasabas nobaženstwū...“ tarminis mišinys

Jau palyginti kitoks, ne taip kaip „Ziwate“ sužemaitintas, bažnytinės koinė variantas randamas Simono Jakštavičiaus (Jakšto) 1771 m. išspausdintame „Spasabe Nabazenstwu...“ Šiame maldų, giesmių, pamokslų ir šventujų gyvenimo išstraukų rinkinėlyje žemaitybių palyginti nedaug. Jame kiek dažniau var-

³² 1765 m. „Pawinastiese...“ bendraties galūnė (kaip ir „Žyvate“) buvo rašoma -ty: *Duoty* 15, 3, *mokietty* 9,3, *turiety* 15, 14...

³³ Žr. dar Zinkevičius Z. LKJ 4, 39–40.

³⁴ Zinkevičius Z. *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis, 1966, 431.

tojamos tik a) tariamosios nuosakos 1a. formos su *-čio(s)*: *galečio* 14,8, *norečio* 17,9, *paſikloniočio* 77,8, *mokičios* 15,6, *sergiečios* 15,5... (// *dekčiau* 165,9), b) ja-kamienės tariamosios nuosakos formos: *ataduokiem* 92,20, *Garbinkiem* 160,23, *padarikiem* 85,8, *patepkiem* 130,17, *pribukiet* 160,21... (greta i-kamienių: *jelškokite* 35,15, *dziaukities* 45,19, *linksminkities* 45,19–20...), c) lytys su dvibalsiais [uo], [ie] vietoj vakarų aukštaičių [o], [é]: g. sg. f. *anuos* 52,3, *tuos* 25,25, g. sg. m. *juo* 82,16, *tuo* 3,2, conj. *juog.* 3,2, inf. *gieduot* 131,26..., inf. *dieti* 66,10, praet. 3 *atsakie* 47,23, *kintiejo* 42,9... ir d) lytys su paplatėjusiu [e] vietoj nekiričiuoto trumpojo [i]: a. sg. *dwilekq* 80,6, *gulenti* 44,24, *fiedenti* 42,4, g. sg. *milestos* 10,28, praes. 1 pl. *negalema* 89,11... O šiaip kitos žemaitybės „Spasabe...“ yra retas, sporadiškas reiškinys (pvz. tik kur ne kur galima aptikti žemaitišką beafrikatinę lyti: n. pl. *jaunikaytey* 149,1–2, *pauksztey* 86,10, a. sg. f. *sergunte* 112,4, lytis v. sg. *milaufis* 13,29, praet. 3 *apdowenoja* 3,1–2, i. pl. f. *duowenomis* 3,8, g. sg. *meylos* „mėsos“ 95,28, praep. *Apey* 103,16, n. pl. *numay* 112,8).

Nepalyginti daugiau negu žemaitiškų S. Jakštavičiaus knygelėje yra vidurio ir rytų aukštaičių tarmėms būdingų lyčių, plg.: a) a. sg. *atłaydima* 11,15–16, n. sg. *Saujeļa* 51,24, a. pl. *Awelas* 113,9, i. pl. *ładays* 140,4, *łancugays* 69,1, n. sg. *Panieļa* 64,28, *Saula* 151,21, praet. 3 *łafe* „lesē“ 46,2..., b) praep. *unt* 6,12, praet. 3 *paſkundino* 37,26–27, a. pl. *pažundes* „pažandes“, *pinkius* 6,12, praes. 3 *kinčia* 64,4, a. sg. *źinklu* 23,5..., c) a. sg. *brangu atpirkimu* 20,28, *duonu ſausu* 143,21, *gieru algu* 37,17, *ſzwiesiu źwaki* 63,3, *źuweli wienu* 57,22, *aklibi ir garbi* 95,13..., d) i. sg. *łazdu* 129,8, *ſu ſmaſtu* 69,8, *wiſu liephnu* 109,8, *ſu ruſtibi* 40,1, *ſu... ſwieſtibi* 72,27..., e) adv. *kadu* 7,5, *tadu* 23,8, *niekadu* 26,18, *wiſadu* 7,16..., f) a. sg. *dieno* 93,4, *giwo* 68,5, *ing Mieſto* 47,12, *karuno* 68,18, *newalo* „navalią“ 37,6, *wiſo* 55,30... ir kt. Tačiau rytietybės „Spasabe...“ vartojamos taip pat nenuosekliai, neretai kaip gretiminės su kitų tarmių lytimis, pvz.: *unt* 3,9; 18,1; 37,30... // *ant* 7,16,44,22..., *kadu* 7,5; 49,26 // *kada* 63,9, *tadu* 6,29; 23,8... // *tada* 50,1, *wiſadu* 7,16 // *wiſados* 19,15, *paſiłaidis* 103,2 // *paſiłaides* 102,30 ir kt.

Apskritai S. Jakštavičiaus „Spasabo...“ fonetikoje ir morfologijoje esama didelio tarminio mišinio, kuris apsunkina nustatyti šio rašto paminklo sąsają su atskiomis tarmėmis. Tą mišinį padidina dar ir gana gausūs hipernormalizmai, rodantys autoriaus norą aukštaitinti–vidurietynti bei vakarietinti – savo knygelės kalbą. Ypač joje dažnos hipernormalinės lytys su [-o] vietoj [-a] veiksmožodžių galūnėse, pvz.: praes. 3 *atimo* „atima“ 158,20, *iro* „yrā“ 76,27, *iſzeyno* 55,4, (// *eyna* 8,29), *kaļbo* 96,4, *kinčio* 86,9 (// *kinčia* 64,14), *lejo* 21,11 (// *sieje* 157,14)..., praes. 1 pl. *eſmo* 47,8, *turemo* 58,29 (// *turema* 9,28, *turima* 153,22), *dukſaujemo* 157,19..., fut. 1 pl. *netureſmo* 59,1, *prapuldifmo* 59,3..., imper. 1 pl. *duokimo* t. p. (// *ataduokiem* 92,20), part. cont. *matidamo* 51,28... Neretos taip pat tokios hipernormalinės lytys, kaip inf. *ikuſti* „iškasti“ 101,30, a. sg. *kuo* „kā“ 15,16; 116,10..., *tuo* „tā“ 13,15 ir pan. Šitokio tarminio mišinio atsiradimą galima aiškinti S. Jakštavičiaus biografijos duomenimis. Vac. Biržiška spėja, kad

jis buvo kilęs iš Birštono ir ilgokai dirbės Papilyje klebonu³⁵. Jeigu toks spėjimas teisingas, tad tą tarminį mišinį galėjo lemti, iš vienos pusės, jo gimtosios vidurio aukštaičių tarmės įtaka, o iš antros – noras taikytis prie savo darbo vietas (rytu aukštaičių) žmonių kalbos. Be to, žemaitybių jis galėjo nusiziūrėti ir iš ryškų žemaitišką sluoksnį turinčių ano meto raštų (ypač „Ziwato“) kalbos.

§ 13. S. Jakštavičiaus „Spasabo“ naujas variantas

Bemaž visas S. Jakštavičiaus „Spasabas...“ buvo pakartotinai išleistas 1779 m. knygele, pavadinta „Ziwatas Pona musu Jezusa Christusa ir szwēciausias Marios Pannos...“³⁶. Pastaroji skiriiasi nuo 1771 m. „Spasabo...“ tekstologiniu atžvilgiu tik tuo, kad jos pradžioje pridėta skirtinga pratarmė, skyreliai „Ziwatas Pona musu Jezusa Christusa“ ir „Ziwatas szwēciausias Marios Panos“, „Giesme Panos szwēciases“ ir néra trumpų lenkiškų bei lotyniškų tekstelių (visa tai pateikta atskira numeracija ir sudaro 30 puslapių; šitoji dalis sujungta p. 32 kustodu PA – PAWINASTES su pagrindine, sutampančia su S. Jakštavičiaus „Spasabu...“ ir turinčia 135 puslapius).

Kalbos atžvilgiu pakartotasis tekstas taip pat labai mažai tesiskiria nuo pirmio S. Jakštavičiaus „Spasabo...“ Jame tik retsykiai galima aptikti skirtingesnę fonetinę, morfologinę ar sintaksinę lyti, plg. „Spasabo...“: inf. *atgrīzsti* 23,11, part. cont. *siuzdamas* 77,5–6, n. pl. mc. *ifzklausi* 77,9, praes. 3 *iro* 77,3, i. sg. f. *swielibi* *ámžinu* 27,23, g. sg. *lawo* 13,29, ... *mes atejom paſiklonioti jam o ilzgirdis Karalius Herodas ifigando* 76,27–29... ir 1779 m. „Ziwato...“: *atgrīnsztī* 19,11, *siunzdamas* 73,16, *ifzklausę* 73,19–20, *ira* 73,13, *swielibie amžina* 23,15–16, *lawa* 10,2, ... *mes atejom, paſiklonioti jam? O ilzgirdis Karalius Herodas ifigando* 73,9–10... Todėl nuspręsti, ar šio „Ziwato...“ parengėjas buvęs tas pat S. Jakštavičius, be specialių filologinių tyrinėjimų neįmanoma.

§ 14. „Novenos švento Antano...“ tarminės skirbybės

Pažymėtina dar, kad iš pastarojo „Ziwato...“ du minėti jo pradžios tekstai – „Ziwatai...“ buvo perspausdinti knygelėje „Nowena szwēta Antonia...“, išleistoje veikiausiai po 1779 m.³⁷ Palyginus šiuos tų abiejų knygelių tekstus matyti, kad „Nowenoje“ ištaisytos tiktais kai kurios korektūros klaidos (pvz. vietoj „Ziwato...“ praet. 3 *grąziną* 6,10 joje randama *grązino* 73,14, vietoj adj. *ne mazo* 75,26 – *nemažo* 87,15...) ir kiek pakeista kai kurių žodžių rašyba (pvz. vietoj praes. 3 *jeſzkojo* 11,17, Jr 3,16 joje išspausdinta *jeſzkojo* 70,20, *Ir* 69,18, vietoj *Zidu* 4,13 – *zidu* 70,15), o šiaip visa kalba išlaikyta tokia, kokia yra 1779 m. „Ziwate...“.

Tačiau tarp S. Jakštavičiaus „Spasabo...“ ir „Novenos...“ naujų tekstų, nesančių nei „Ziwate“, nei „Spasabe“, kalbos (maldų apie šv. Antaną, giesmių) pastebima tam tikrų skirbybių. Tuose naujuose tekstuose néra S. Jakštavičiaus

³⁵ Biržiška V. Aleksandrynas 2,159.

³⁶ Platesnį jos bibliografinį aprašą žr. LTB 1, 147.

³⁷ Samprotavimų dėl jos pasirodymo datos pateikta LTB 1, 290.

„Spasabui...“ būdingų *kuo* (=ką) ir *eino* „eina“ tipo hipernormalizmų (išskyru, rodos, tik *nuotilsto* „nutilsta“ 46,4, kuris gali būti ir spaudos riktas), nėra lyčių *kadu*, *tadu*, taip pat *undenio* (téra tik *wandens* 60,6, *wandinio* 128,22). Bet, antra vertus, tuose naujuose tekstuose daugiau negu „Spasabe“ pasitaiko žemaitybų (dažnesni žemaitiški daugiskaitos inesyvai: *liežuwiuse* 3,19, *tokiuše* 12,19–20, *re-ykałuse* 23,3..., taip pat daugiskaitos naudininkai *esantims* 13,7 // *esantiems* 26,4, *kurims* 34,3, *praszantims* 60,21).

Visa tai turint galvoje, neatrodo, kad „Nowena...“ galėjo būti S. Jakštavičiaus darbas, kaip spėjama LTB 1,290.

§ 15. J. Bukotos „Knygelės aprašančios broctvą...“ tarminės ypatybės

Bažnytine koinė su dideliu žemaitišku sluoksniu ir ryškia aukštaitinimo tendencija buvo išleista 1773 m. ir Tado Juozapo Bukotos „Knigiale aprasianti broctwa“. Žemaitybų gausumo atžvilgiu šią 300 p. knygą (nors ir pavadinta „knygele“) galima gretinti su 1753 m. „Zyvatu“. Jos autorius bei vertėjas, be abejoniškės, buvo žemaitis, nors kol kas nežinoma jo gimimo vieta (spėjama, kad Šiluvos apylinkėse)³⁸.

Žemaitišką, dounininkiską T. Bukotos kilmę rodo tokios lytys kaip praes. 1 pl. *doume* „duodame“ 283,26, a. sg. *kou* „ką“ 289,18 (ir *kuow* 147,1), n. sg. *Piemou* 81,2 (// *piemuo* 50,4), *Wanduow* 107,20 (// *wando* 99,4), n. pl. *juns* „jūs“ 236,26, a. pl. *Ginſlas* 272,3; 274,21, *trins* „trys“ 215,5, g. pl. *tun* 238,27, a. pl. *żodius* 262,5 ir kt. Tačiau šitokių lyčių „Knigialeje...“ yra palyginti nedaug: daugiau joje visiems žemaičiams arba didžiajai jų daliai būdingų, pvz.: a) lytys su dvibalsiaisiais [un], [in] – *nusiunzdamas* 278,15, n. sg. *ifzgrinſtas* 237,24, *In* „ji“ 141,1, *kurin* „kurj“ 29,14..., b) su paplatėjusiui [e]: praes. 3 *dziowen* „džiovina“ 237,17, v. sg. *Moten* 263,16, *Szalteni* 176,6, *turemi* 298,27 (// *turime* 32,24), adv. *szalen* 134,24, ..., c) su [t'], [d'] vietoj afrikatų [č], [dž]: in. sg. m. *buſentemy* 239,18–19, d. sg. *patem* 59,12, i. pl. *pateys* 84,8–9, *żodeys* 22,3; 75,6..., adv. */kayſtey* 259,10 (// */kayſte* 176,1)..., d) su sutrumpintomis galūnėmis esamojo laiko 3 a.: *duod* 11,22, *mazgo* 79,21, *put* „pučia“ 217,14, *sied* 13,11, *tor* 22,16 (// *turie* 20,26)..., e) su kamiengalio [u] vietoj [uo] daugiskaitos inesyve: *anuſy aktuſy* 87,20, *Dangiſkuſy dayktuſy* 65,11–12, *Koźnuſe tufę Poteruſe* 47,12... // *darbuoſe* 235,21, f) su vienbalsiu [i] vietoj dvibalsio [ie]: praep. *pry* 17,39// *Prey* 21,15; 29,190, fut. 3 *ifzkas* „ieškās“ 168,14; g. sg. f. *miłaiſirdiſtes* 39,21.

Bukotos „Knigialeje...“ ryškią aukštaitinimo tendenciją rodo ne tik tokios (tiesa, retokai) pasitaikančios lytys, kaip a. sg. f. *duona* 79,9, a. pl. m. *Nuogus* 232,6, n. sg. m. *wienas* 3,7, g. sg. f. *wietas* 235,22, d. pl. m. *aniems* 53..., bet ypač gausūs hipernormalizmai, atsiradę verčiant beafrikatinėmis, dvibalsinant vienbalsius: n. sg. m. *didzis* 287,14, praet. 3 *nuowedzie* „nuvedė“ 135,19, *pražudzie* 135,17–18, n. sg. f. *Źwayźdie* 54,21, a. pl. f. *Szwęcies* „šventes“ 217,12,

³⁸ LB, 1, 88.

n. pl. m. *duomoimay* „dūmojimai“ 285,21, i. pl. m. *kuokaleys* „kūkaliais“ 5,18... Todėl nelabai tikslu sakyti, kad Bukotos „Knygiale...“ esanti „perdėm žemaitiška“³⁹. Tiksliau būtų jos kalbą apibūdinti kaip besiremiančią žemaičių tarme, bet atmieštą negausiomis aukštaitybėmis.

§ 16. Bažnytinės koinė apraiškos rankraštiniuose pamoksluose

a) Rinkinyje „Contiones litvanicae“

Bažnytinė koinė nuo XVIII a. pradžios émė vyrauti ne tik šio amžiaus spaudiniuose, bet ir rankraštiniuose darbuose, ypač pamoksluose, kurių nemaža yra išlikusių ligi mūsų laikų Vilniaus universiteto, Lietuvos Mokslų akademijos ir kt. bibliotekose ir laukia tyrinétojų dėmesio.

Vienas iš tokių anoniminių rinkinių, Vac. Biržiškos pavadintas „Contiones litvanicae“⁴⁰ ir priskiriamas XVIII a. pradžiai, yra saugomas Vilniaus universiteto rankraščių skyriuje (I fondas, D23). Nors šiame rinkinyje dar esama siek tiek rytytiskų elementų (pvz. lyčių su „puntininkiškais“ [un], [um], [in] dvibalsiais: a. sg. *esunti* 73, *praet.* 3 *kinte* 257, a. sg. f. *kimpine* „kempinę“ 258, a. pl. *žynklus* „ženklus“ 57...), bet jų nedaug. Ryškiausias čia dzūkiškasis sluoksnis, kuriam būdinga: a) nereguliarus afrikatų [c], [dz] vietoj [č], [dž] ir [t] prieš [i], [ie] vartojimas, pvz.: cia „čia“ 29, a. pl. *efuncias* „esančias“ 26, i. sg. f. *marciu* 155, n. sg. *medzias* „medis“ 32, *praes.* 3 *szyldziu* „šildo“ 154..., adv. *ciesiogiay* 24, d. pl. *afanciemus* „esantiems“ 102, inf. *pakutawocie* 23, *žiurec* „žiūrēti“ 28; b) dažnokas nosnių [a], [e] siaurinimas tiek žodžių šaknyse, tiek galūnėse: adv. *druſiay* 28;51, cond. 1 sg. *mustitau* „mastyčiau“ 118, g. sg. *funaria* 78, *praes.* 3 *szula* „šala“ 300..., inf. *kilstie* „kësti“ 97 (bet ir: adv. *draſiay* 47, g. sg. *kaſnia* 268, inf. *kiąſtie* 76)..., a. sg. *amžynu* 23, *auksu* 100, *garbi* 58, *giarkly* 259 *wiru* *piktu* 52 (bet ir: a. sg. *antrą kartą* 182, *drusibe* 321), c) gana dažnas vnsk. įnagininko ir inesyvo galūnių siaurinimas: i. sg. *duonu* 69, *karſtu* *firdzu* 118, *ugniu* 51, *wienu* *auſiu* 119... in. sg. *kuriami* 43, *tokiami* *daikti* 43, *wiffami* 9, d) įvardinės formos su pridėtiniu [j]: n. pl. *iey* „jie“ 19, *kuriey* 13, *tiey* „tie“ 20 e) tariamosios nuosakos 1 ir 2 asmens formos su -tau, -tai: *butau* 181, *paſakitau* 139, *pralzytau* 187..., *izgidiay* 21, *prysiuretay* 78, *tarnautay* 102), f) i-kamieno daiktavardžių vnsk. naudininko formos su galūne -i: *punti* 263, *po ſmerti* 13, *wieſzpati* 109, g) beafrikatinės formos: *praet.* 1 sg. *ſkaitiau* 34, *fuediau* 145, g. pl. *paukſztiu* 23, g. pl. *tarnaytiu* 129, k) liepiamosios nuosakos vnsk. 2 a. formos: *atminkie* 68, *darikie* 42, *mokikie* 235 ir kt.⁴¹.

Kai kurių tokių fonologinių bei morfologinių lyčių (su susiaurintais [a], [e], su pridėtiniu [j], su d. sg. galūne -i ir kt.) vartojimo plotas, kaip žinoma, nesiri-

³⁹ Zinkevičius Z. LKJ 4, 47.

⁴⁰ Plačiau apie jo istoriografinius duomenis žr. Palionis J. Dėl „Contiones Litvanicae“ kalbos. – *Kalbotrya* 23(1), 1971, 35–37.

⁴¹ Žr. *Ten pat*, 38–41.

boja tiktais dzūkais: jis apima taip pat vidurio, rytų aukštaičių didesnius ar mažesnius arealus. Tačiau tai, kad kalbamuojuose pamoksluose dzūkybių yra visas kompleksas, be to, kad juose, kaip ir ano meto spaudiniuose, nėra griežiau išlaikyto vienos kurios tarmės sistemos, o vyrauja tam tikras tarminis mišinys, leidžia priskirti tą pamokslą kalbą bažnytinės rašomosios koinė tipui.

b) Rinkinyje „Contio“

Kitas stambokas (221 lapų in⁴⁰) anoniminis lietuviškų, lenkiškų ir lotyniškų pamokslų, rašytų ne vieno autoriaus, rinkinys bibliografijoje salygiškai vadinas „Contio“⁴². Jis saugomas Vilniaus universiteto rankraščių skyriuje (F3-9⁴³) ir taip pat turi bažnytinės koinė elementų, nors šiuos tame užgožia labai ryškus žemaitiškas sluoksnis. Rinkinyje yra apie 20 lietuviškų pamokslų bei jų pradžią, 73 lenkiški ir 1 lotyniškas su antro gabalu, o gale – pluoštas lotyniškų moralinės teologijos tekstu „Sumula Theologiae Moralis“... Lietuviški pamokslai rašyti jau gerokai lenkų kalbos paveikto žemaičio, be to, jų tekstas daug kur pribraukytas, juodraštinis, sunkiai skaitomas. Prie kai kurių lenkiškų pamokslų pažymėti ir jų sakymo metai (1718, 1719, 1720, 1739, 1749), taip pat jų sakymo vieta (*Postov = Pastōvai*, *w Krokach = Krākēse ar Krākiuose*, *w Mušnikach = Mūsninkuose*, *Grodnae = Gardine*). Šitoks pamokslų sakymo vietų įvairumas rodo, kad jų autoriai⁴³ veikiausiai buvę vienuoliai – misjonieriai.

Lietuviškų pamokslų žemaitiškajam sluoksnui būdinga: a) lytys su žemaitiškaisiais dvibalsių [ie] ir [uo] atitikmenimis (pvz.: a. sg. *dina* „dieną“ 1/1⁴⁴, i. sg. *lizowio* „liežuviu“ 6, Jsz *witas* „iš vietas“ 10, in. sg. *wieyto* „vietoje“ 23, g. sg. *weyna* „vieno“ 27..., a. sg. *Juzapa* 30, praet. 3 *pule* „puolē“ 45, a. pl. *kurius* 67, b) lytys su *t* vietoj afrikatos [č]: d. sg. *elqtem* 2, *patem* „pačiam“ 5, in. sg. *treteme* t. p., c) lytys su praplatėjusiais [o], [e] vietoj [u], [i]: n. sg. *kors* „kuris“ 5, g. sg. *lizowio* 6, fut. 1 sg. *bēnsio* „baigsiu“ 10, g. sg. *ognies* 13, praes. 1 sg. *turio* 21, n. sg. *zmogos* „žmogus“ 6..., praet. 3 *pasiejodena* „pasijudino“ 10, fut. 3 *stoses* 12, praet. 3 *paleka* „paliko“ 15, praes. 3 *derb* „dirba“ 29, *wadena* 66, n. sg. *Powełas* 16, d) lytys su vienabalsiu [a] vietoj dvibalsio [ai]: *tap* „taip“ 5, *tykta* „tikta“ 10, *kursa* „kursai“ 11, *łaba* „labai“ 28, n. pl. *dakta* „daiktai“..., e) lytys *mas* „mes“ 5, praes. 3 *rek* „reikia“ 6, in. sg. *dongo* „danguje“ 7, in. pl. *darbuſu* t. p., praes. 1 pl. *turiema* t. p., *eyta* „eina“ 15, n. sg. *kraus* „kraujas“ 16, *apley* „apie“ 67, *kun* „ką“ 3, adv. *tonkie* 11, praes. 3 *spend* „spendžia“ 15, a. sg. *moni* „mane“ 22 ir kt.

Tačiau pro tą žemaitiškajį sluoksnį pamoksluose neretai prasikiša ir aukštaičiokosios (vidurietiškosios bei vakarietiškosios) lytys, kurios kaip gretiminės kai-

⁴² LTB 1, 499; gal tiksliau būtų tą rinkinį vadinti „Contiones“ ar „Contio pro Festo“ (taip pavadinimas antras rinkinio pamokslas).

⁴³ Kai kurie lenkiški pamokslai, sprendžiant iš rašysenos, gali būti skirtingu autoriu, bet tokiam spėjimui patvirtinti ar paneigtis reikalinga speciali tą pamokslų grafologinė analizė.

⁴⁴ Pamokslai autoriaus ar autoriu nesunumeruoti, pieštuks rankraščio tvarkytojo sužymėti lapai, kurių iš viso yra 224.

taliojasi su žemaitiškomis. Iš aukštaitiškųjų bene dažniausiai pasitaiko lyčių su dvibalsiu [ie], pvz.: a. sg. *dieną* 4, *wiena* 5, n. sg. *tiesa* t. p., *piens* 16, *sniegas*, g. pl. *dieną* 15, ir su neišleistu galūnės „judriuoju“ [a]: n. sg. *Jonas* 1, *nogas* „nuogas“ t. p., *wienas* 7, *noriedamas* 11, *wardas* 21, *giwenemas* 30, *ponas Diewas* 46... Matyt, jos bus nusisiūrėtos į ano meto spausdintuosius raštus.

c) S. Sabulevičiaus lietuviškuose pamoksluose

Palyginti mažesnis žemaitiškas sluoksnis negu „Contio“ rinkinyje ir daugiau bažnytinės rašomosios koinė elementų yra Stepono Sabulevičiaus lietuviškuose pamoksluose, saugomuose Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyriuje (F1, C48). Jų iš viso yra 11 (iskaitant ir vieną, kurio tik pradžia lietuviška, o tēsinys – lenkiškas). Po pamokslų tekstų įrašytas nemažas pluoštas Grūslaukės (Kretingos raj.) ir kitų vietų žmonių vardų bei pavardžių (per 200), be to, lenkiškas įrašas, iš kurio sprendžiama apie pamokslų rinkinio autorystę⁴⁵.

„Roku 1728 26 28 dałem talerow bitych Franciszkowi Szakiniowi tynfow dwadzieście eztery aby szukali Piotra Grycewicza w Lipawie zginionego niby y w rozum obranego Sztefan Sabułowiez“ (p. 55).

Žemaitiškajį Stepono Sabulevičiaus pamokslų sluoksnį gali pailiustruoti tokie pavyzdžiai: *apley* „apie“ 5, n. sg. *Pons Dyws* „ponas Diewas“ t. p., *Trety dyna* „trečią dieną“ 6, *ne pule* „nepuolė“ t. p. *Jegu kumet* „jeigu kuomet“ 10, a. pl. *tris dynas* „tris dienas“ 21, *praes. 3 mił* 46, g. sg. *Szaltine* 44, cond. 3 *klausitum* 17 in. pl. *wysuły darbuły* 20, d. pl. *tymis* „tiems“ 8.

Toks sluoksnis atsirado ne tik dėl to, kad pamokslų autorius dirbo Žemaitijoje (Grūslaukėje, Salantuose)⁴⁶, bet ir todėl, kad jis veikiausiai buvo kilimo žemaitis.

Tačiau pagrečiui su žemaitiškomis (dūnininkiškomis) lytimis S. Sabulevičiaus pamoksluose esama ir aukštaitybių, plg.: g. sg. *dienos* 6, *Diewa* 22, a. sg. *skarbu* arba *meyły* 12, *par anu upy* 17, *skileły* 27, n. sg. *dayktas* 25,27, *skarbas* „turtas“ 27, *prasitas* „prašytas“ 3, *praes. 3 geydže* 44, *kałba* 23, prt. *tyktay* 21, n. pl. *ubagay* 5. Kai kurios iš aukštaitybių galėjo būti pavartotos ir dėl XVII a. rytietiškų bei XVIII a. vidurietiškų evangelijų tekstų įtakos.

f) Jaworowskio pamokslų rinkinyje

Gerokai skiriasi nuo ligi šiol suminėtų tarminio pagrindo atžvilgiu 1786–1795 m. rašytų lietuviškų ir lenkiškų pamokslų rinkinys, taip pat esantis Vilniaus universiteto bibliotekoje (F3, Nr. 1487). Jame yra 6 lietuviški ir 29 lenkiški pamokslai (pirmojo lenkiško pamokslo gale ryškesniu rašalu įrašyta: „Jaworowski Posessor“ – savininko pavardė).

Skiriasi šio rinkinio lietuviški pamokslai tuo, kad juose gana nuosekliai laikomasi bažnytinės rašomosios koinė normų ir labai nedaug téra žemaitybių, plg.:

⁴⁵ Žr. Biržiška V. Nežinomi senieji lietuviški tekstai – *Tauta ir žodis* 7, Kaunas 1931, 263.

⁴⁶ Biržiška V. *Aleksandrynas* 2, 41.

a) praet. 3 *apłayde* 31, d. sg. *awełay* 137, v. sg. *dusiała* „dūšele“ 45, 139, 158, n. pl. *ładay* 32, a. pl. *łangwus* 67, n. sg. *sauła* 29, b) a. sg. *duoną* 30, praet. 3 *duoda* 67, in. pl. *dayktuoše mazuose* 31, *wisofe afzarose* 44..., *ieszka świesibes* 29, n. sg. *sniegas* t. p., *wienas bajoras* 30, a. sg. *dieną* t. p., d. pl. *aniems* 32..., c) d. pl. *żodziams* 30, i. pl. *żodzieys* 68, praet. 3 *geydzia* 67, d) imper. 2 pl. *atminkite* 29, *paklausikite* 68... Žemaitybėmis laikytinos tik kur ne kur sporadiškai pasitaikančios lytys praes. 1 pl. *galem* 31, praes. 3 *gale* 42, a. pl. *tus* 137, in. pl. *griekuse* 139, praep. *pry „prie“* 158 (// *priesz* 164).

Prie kai kurių pamokslų yra pažymėtos ir jų sakymo vietas: Raguva, Šiluva, Panevėžys, Radviliškis, Šaukėnai, Kelmė. O rinkinio gale, po paskutiniojo pamoksllo, kiek ryškesniu rašalu įrašyta: „1775 Citovianis Fr. Ant. Monkewicz“, be to, išbraukyta keletas žodžių, iš kurių šiaip taip iškaitomi: minister provincialis (?). Ar šis įrašas yra pamokslų autorius, ar kokios kitos rankos, sunku pasakyti (prof. J. Lebedžiui rodėsi, kad kitos)⁴⁷. Žodis *Citovianis* čia reiškia „tytuvėniškis“. Jeigu jis rodytu pamokslų autorius kilmę, tai pamoksluose lauktume daugiau žemaitybų, tačiau veikiausiai taip pavadinta įrašo autorius parapija.

d) Semaškos ir kitų autorių rinkineliuose

Žemaitiškas sluoksnis ryškus ir kai kuriuose lietuviškuose pamoksluose, sudėtuose į vieną rinkinėlį drauge su dvieju lenkiškais rankraščiais, susijusiais su reformacija: „Pokrótki Opis początków Reformacyi“ ir „Mowa miana przez K. Leopolda Wannowskiego w Kościele Śląskim Ev. Reforma. w dzień otwarcia nauk“ (VUB RS F1 – D1268). Tame rinkinėlyje iš viso yra 4 lietuviški pamokslai. Prie vieno jų, skirto šv. Kazimiero dienai, pradžioje prirašyta data – 1732 m., o gale – pamokslininko pavardė *Siemaszko* (= Semaškà). Kitų pamokslų autoriai nepažymėti, bet iš rašybos bei rašybos matyti, kad jie ne tos pačios rankos rašyti.

Iš visų tų pamokslų daugiausia žemaitybų esama anoniminame 4-jame, pavadintame „Pamoksłas apej Neczystata“ ir neturinčiame datos. Jame randamos kone visos būdingesnės žemaičių dounininkų patarmės ypatybės plg.: part. n. sg. *ipoules* 21, n. pl. *anij „anie“* 23a, praep. *apej „apie“*, d. sg. *norou „norui“* 19a, *sutwerymou* 17, adv. *paskou* 20, *wysumet* 19a, *greyta* 17, g. pl. *musa „mūsų“* 17, praep. *pri* 19, *prisz* 17a, *po smerte* 17, g. pl. *karalistiu* 20a, praes. 3 *beng „baigia“* 20, *nor* 19, *Nekent* t. p., *užgen* [varto jamas ž dabartinės formos!] 17a, *parjem* 19a, d. pl. *animis „jiems“* 18, g. sg. *gimenes* 19, praes. 1 pl. *Turem* t. p., *regiam* 17a., in. sg. *szirdieje* t. p., fut. 1 pl. *atimsma* 17, *drymsma* 17a, cond. 1 sg. *parodiczio* 18, imper. 1 pl. *bukiam* 21a, *Kariaukiam* 23a, *sergiekiemos...* Tiktai retkarčiais tame pasitaiko lyčių su aukštaitiškais dvibalsiais [uo], [ie], pvz: praes. 3 *atsiduod* 19a, *parduod* 19, a. sg. *wjeta* 18a, su neiškritusiu „judriuoju“ [a], pvz.: *Jonas Apaształas* 18a, *sakidamas* 17a, *darbas* 21a, su nesuvienabalsėjusiu [ai]: i. pl. *artimajs* 20a. Šitokios aukštaitybės veikiausiai perimtos iš rašytinės tradicijos.

⁴⁷ Lebedys J., *Min. veik.*, 52.

Kituose anoniminiuose ir be datų pamoksluose žemaitybių yra arba nedaug, arba ir visai nėra. Pirmajame, kuris šiek tiek išsiskiria savo rašyba (*i*-dvibalsiai tame rašomi su *j*, likusiuose – su *y*) randama nemažai rytietybę, plg.: g. sg. *umzinibes*, *umzinos* // *amzinos* 1a, cond. 1 pl. *giwintumim* 1, a. sg. *brungiu saklu* „séklų“ 5a., *golu* „galą“ 1a. *walju* „valią“ 3, *unt pasiregeiima* 5a, n. sg. *meiła* 2a, *meiłas* t. p., *kisdamj* „kësdami“ (bet *kentejo* 4), cond. 1 sg. *kałbeciou* 2a, praes. 3 *soko* 2a, i. sg. m. *skumboncjo* t. p., adv. *nekadu* t. p. (// *tada* t. p.), praes. 3 *raikja* 3... Kaip matyti iš pavyzdžių, šiame pamoksle esama vad. rotininkams ir dadi-ninkams būdingų lyčių. Be to, gana dažnai tame žymimas antrasis dvibalsio [uo] démuo raide *a* (pvz.: imper. 2 sg. *aduakit* 2, i. pl. *Nuadajs* 5, in. pl. *kapaose* 1a// g. sg. *Apuoko* 4, i. sg. *Uoda* „oda“) rodo, kad autorius tarmėje [o] čia buvo paplatėjęs.

Antrame, Semaškos pamoksle, panašiai kaip ir anonimiame trečiame „Prykłodas pry Numirelia“, verčiamasi 1737 m. gramatikoje kodifikuotomis koinė lytimis, tarp kurių pasitaiko ir viena kita žemaitybė ar hipernormalizmas (pvz. Semaškos pamoksle *aple* „apie“ 13, i. pl. *Jaunikaytcis* 11, imper. 2 sg. *Buok* „bük“ t. p., cond. 2 sg. *inpuoltumey* 12).

e) Troškūnų vienuolyno auklėtinų pamoksluose

Bažnytinės rašomosios koinė pagrindu remiasi ir Troškūnų vienuolyno auklėtinų (studentų) rašyti 1774–1799 m. laikotarpiu retorikos pratimų rankraštinių pamokslai, kurių rinkinių yra išlikę Vilniaus universiteto rankraštyne. Vie-name rinkinyje (F1–F74), turinčiame 296 p. in folio, tėra tik du lietuviški (kiti lenkiški ir lotyniški) pamokslai, rašyti Teofiliaus Liberavičiaus (=Lyberio?) ir Feliciano Švėgždavičiaus (=Švėgždos)⁴⁸.

T. Liberavičiaus pamoksle, skirtame didžiajam šeštadieniu (na Wielką Subotę), vidurietiškosios bei rytietiškosios lytys neretai kaitaliojasi su žemaitiškosiomis, plg.: n. sg. *Sauła* 204, g. sg. *atłaydima* 208, *meyłes* 207, a. sg. *dideła* 205, *tironisty* t. p., in. sg. *grabi* t. p., inf. *łakioti* 204 ir: praep. *apey* // *ape* 205, a. sg. *kan* t. p., i. pl. *żodeys* 204, in. sg. *ugnieje* 207, cond. 1 *galecio*, *werkcio* 205. Be to, šiame pamoksle, kurio autorui lietuvių kalba galbūt nebuvo gimtoji, apstu ir hipernormalinių lyčių su priešdėliais *nuo-*, *-prie-* vietoj *nu-*, *prie-*: n. sg. *nuoludys* 204, praes. 3 *nuoramda* 207, inf. *nuomažinti* 204, n. pl. *nuomireley* t. p.; n. sg. *priekaltas* 205, praes. 1 *priepazistu* 204, a. y. *priekalta* 207...

F. Švėgždavičiaus pamoksle, skirtame Velykų antrajai dienai, tokio tarminio mišinio nėra: čia tik kur ne kur pasitaiko viena kita rytietybė (pvz.: a. sg. *antru spasabu* 209, praet. 3 *kałbejo* 208, g. pl. *lancingu* 209) ar dzūkybė (pvz., *żodzis* 209). Čia nėra ir Liberavičiaus pamokslui būdingų hipernormalizmų.

Kitame dideliame rinkinyje (F1–F31), turinčiame 624 p. in folio, lietuviškų pamokslų daugiau – 7 (kiti lenkiški ir vienas lotyniškas). Jų kalba taip pat nevie-

---

⁴⁸ Jų ištraukų žr. Lebedys J. Min.veik., 38–39.

noda. Vienuose bažnytinė rašomoji koinė labiau atmiešta žemaitybėmis, kituose – rytietybėmis. Pavyzdžiu, 1789 m. Fidelio Mažeikos (Mažeyko) rašytame pamoksle, skirtame šv. Petro ir Povilo dienai, yra nemaža žemaitiškų lyčių (tokių, kaip in. pl. *amziuse* 116, praep. *apley „apie“* 119, n. pl. *žodey* 116, praes. 1 pl. *Weyzdiekiam* 118, 2 pl. *pasiklausikiet* 121). Tačiau 1791 m. Klemenso Vonenbergio (Wonenberg) šv. Jono Nepomuceno dienai skirtame pamoksle yra didesnis rytietibių sluoksnis, besikaitaliojantis kartais su žemaitybėmis, plg.: adv. *Doug* 125, g. sg. *wirszows „viršaus“* 122, a. pl. *brungiausus* 123, d. pl. *klousantems* 122, adv. *giarey* t. p., *labey* t. p., *prieszingey* t. p. *tey ir tey* 124, i. sg. *pamacziu „pamačia, pagalba“* 122... (bet ir: i. pl. *Zodeys* 122, cond. 1 pl. *garbinkiem* t. p., praes. 1 pl. *niagalem* 124). Matyt, pamokslo autorui (iš pavardės sprendžiant buvusiam ne lietuvių kilmės) daugiau teko mokytis lietuvių kalbos iš rytietiškos Troškūnų apylinkių šnekto, taip pat naudotis žemaitybių turinčiais anuometiniais leidiniuais.

g) R. Šimkevičiaus, P. Bukantos ir kt. rinkinyje

Jau gerokai daugiau žemaitybių yra kitame XVIII a. pabaigos stambiamame (art 800p. in 4⁰) lietuviškų pamokslų rinkinyje, parašytame 1790–1793 m. ir taip pat saugomame Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyriuje (F1, Nr. C200). Galima sakyti, kad šio rinkinio pamokslų, rašytų ne vieno žmogaus (prie kai kurių minimos Rudolfo Šimkevičiaus, Petro Bukanto, G. Monkevičiaus pavardės)⁴⁹, kalba yra žemaitiškas-aukštaitiškas mišinys, ir tik speciali analizė gali parodyti, katros tarmės elementų esama daugiau.

Kadangi pamokslai sakyti žemaičių ir pažemaitės aukštaičių parapijose (Telšiuose, Tytuvėnuose, Viešvėnuose, Kiaunoriuose, Šiluvoje, Šiauliouose, Pašušvyje, Dotnuvoje), tad žemaitybių gausumas jau ir tuo gali būti aiškinamas. Bet čia, kaip ir kitais atvejais, galėjo nemaža lemti pamokslų autorų kilmė, nors apie ją nedaug ką bežinome.

Iš būdingesnių rinkinio žemaitybių minėtinos šios: a)žemaitiškas galūnių trum-pinimas (n. sg. *gałs* 21, *Jons* 89, *kials „kelias“* 101, *Pons Diews* 13, *kraws „kraujas“* 89, *dodams* 241, *eydams* 46, *dodams* 241, praes. 3 *giwen* 102, *nor* 143...), b) *ja*-kamienės veiksmažodžių 3 a. lytys (praes. *gale* 15, *girdzia* 115, *penie* 125, *nore* 120..., praet. 3 *galeje* 44, *kientieie* 126, *nieturieje* 46...) c) *ja*-kamienės liepiamosios nuosakos lytys (1 pl. *imkiem* 16, *pulkiem* 38, *eykiem* 113, *Praszkiem* 151, *kalbiekiem* 299., *storokiemos* 302...), d) lytys *apley „apie“* 13, 34..., a. pl. *kurius* 16, *tus* 99, *duowanas* 136 (// n. sg. *dowana* 216), i. pl. *Žodeys* 489, praep. *diel* 13, inf. *kalbieti* 16...

Tačiau pažymėtina, kad pagrindinių skiriamujų žemaičių tarmės ypatybių kalamajame rinkinyje yra nedaug. Jame gana nuosekliai išlaikyti aukštaitiški dvi-balsiai [uo], [ie], pvz.: inf. *duoti* 123 (ir fut. 3 *duos* 13, imper. 2 sg. *duok* 25), g.

---

⁴⁹ Plg. Lebedys J. Min. veik., 52.

sg. *Duonas* 132, 136 (// n. sg. *dona* 286), praet. 3 *puole* 199, n. sg. *Nuogas* 205, in. pl. *iaunose metuose* 109 (// *reikałose* 297)..., n. pl. *anie* 15, cond. 3 *ieškotu* 32, n. sg. *mielas* 33, *sniegas* 241, g. sg. *Piemenes* 305, *prie szirdies* 46, praep. *priesz* 14, a. sg. *wiena diena* 15... Taip pat gana reguliarai vartojamos afrikatinės lytys: i. pl. *erszkiecieys* 37, *Žodzieys* 29 (ir n. pl. *Žodziewy* 13, g. sg. *žodzie* 29), adv. *prigulenciey „prigulinčiai“* 15, n. sg. *trecias* 13 (čia c žymi afrikatą [č]). Kaip gretiminių dažnai pasitaiko ir nesutrumpintos lytys (be jau minėtų pavyzdžių galima nurodyti dar tokius: n. sg. *atminimas* 44, *Ponas Diewas* 101, *Pirmas* 13, *iszletas* 89, *szwetas* 31..., praes. 3 *ateyna* 30 // *ateyn* 294, *duoda* 123, *giwena* 45, *kałba* 275, praet. 2 pl. *ejote* 32, *giwenote* t. p. ... Neretos *i*-kamienės liepiamosios nuosakos lytys šalia žemaitiškų *ja*-kamienių (ypač 2 pl.): *ateykite* 22, *bukite* 32, *Darikite* 53, *garbinkit* 162, *praszikite* 357...

Taigi, nors kalbamajame rinkinyje žemaitišbių yra nemaža, tame ryškus ir aukštaitiškasis (vakarietiškas bei vidurietiškas) sluoksnis. Tiesa, pastarasis gali būti nevienodas atskiruose pamoksluose, tačiau tai galima nustatyti tik detaliau ištýrus jų kalbą.

h) K. Lukausko pamokslų rinkinyje

Pagaliau minėtinės neseniai išspausdintas Troškūnų parapijos klebono Kiprijono Lukausko (1752–?) pamokslų rankraštinis rinkinys⁵⁰, saugomas Vilniaus universiteto bibliotekoje (F1-D654). Nors apie šio pamokslininko gyvenimą, asmenybę ir jo raštų kalbą jau yra rašyta⁵¹, tačiau jo kalbos tarminis pagrindas ir santykis su XVII a. lietuvių rašomaja kalba ligi šiol dar nėra nudugniau ištirtas.

J. Karaciejaus pastabose dėl K. Lukausko pamokslų kalbos, pridėtose prie minėtojo leidimo, teisingai sakoma, kad tų pamokslų kalba nesanti vienalytė, kad jų autorius, kilimo žemaitis, ilgokai gyvendamas ir dirbdamas Troškūnuose, „buvo neblogai išmokęs vietos žmonių kalbą“, kad kruopščiai neištýrus pamokslų kalbos ir neatskyrus tai, kas juose esą aukštaitiška, kas žemaitiška, „plačiau kalbėti apie jų kalbos ypatybes yra neatsargu“⁵².

Iš tikrujų K. Lukausko pamokslų kalboje yra gerokai susipynusios žemaičių ir rytų aukštaičių tarmių ypatybės, be to, joje esama ir vakarų aukštaičiams būdingų lyčių, ir hipernormalizmu.

Prie būdingesnių žemaitišbių skirtinos tokios: 1)nenuosekliai vartojami vienbalsiai [u], [i] vietoj dvibalsių [uo], [ie], pvz.: n. sg. *łuszas „luošas“* 137, a. sg. *nupeħna* 26, a. pl. *tus* 118, *kurius* 124, adv. *nusirdziewy* 58, *tuaus...*, in. pl. *łaukusy* 35, *wisokiūsy pałayminimusy metinibusy* 36, *senusy...* *metuusy* 120, *zodzusy* 371... (ši morfologinė žemaitišbė dėsningai išlaikoma); i. pl. *Prizodeys* 23, d. pl. *gierims* 46,

⁵⁰ Kiprijonas Lukauskas. *Pamokslai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996 (teksta parengė Juozas Karaciejus), 408 p.

⁵¹ Ten pat, 5–20: Artūro Tereškino, Vytauto Bogušio ir J. Karaciejaus įžanginiai straipsniai.

⁵² Ten pat, 19–20.

pri „prie“ 31, a. pl. *nauinas* 363, *prituo „prie to“* 49, *prisz „prieš“* 55 (retai pasitai-ko); 2) taip pat nenuosekliai, galima sakyti, sporadiškai vartojamos lytys su [t'], [d'] vietoj aukštaitiškų afrikatų [č], [dž], pvz.: g. sg. m. *kałbunte* 39, d. sg. *patem* 67, a. pl. *atneszuntes* 380, part. ind. *Kłaydioiet* 47, d. pl. *żodemis* 34 (tai taip pat retas reiškinys); 3) jau kiek nuosekliau dvibalsinamas balsis [é], pvz. : praes.3 *niera* 34, *pliesza* 374, n. sg. *Mienuo* 63, cond. 3 *galietu* 55, inf. *tikiety* 63, a. pl. *mieszhus* 373, *wiejas* 314 (balsio [o] dvibalsinimas retas); 4) nedažnos lytys su dvibalsiu [-un] kirčiuotoje galūnėje (tepastebėta tik įvardžio forma *tun „tu“* 30, 32, 55, 68...), 5) gana nuosekliai vartojamos ja-kamienės veiksmažodžių lytys, pvz.: praes. 3 *turia* 25, *tikia* 40, praes. 1 pl. *galem* 26, *turiam* 29, praes. 2 pl. *noret* 23, imper. 1 pl. *padarikiem* 56, *bijokiemos* 54, imper. 2 pl. *turiekiet* 42, *pabarstikiet* 392; 6)tariamosios nuosakos lytys, pvz.: 1 sg. *giwencio* 350, *tarnaucio* t. p., *turiecio* 40; 52, 1 pl. *miletumemos* 55, *walditumemos* 25, *saugotumemos* 64, 7) pusbalyvių formos, pvz.: plm. *mustidamis* 39, *pažindamis* 37, *svarstidamis* 39, *žinodamis*, 8) žodžiai *pabengti „pabaigt“* (n. sg. *nepabinktas* 24), *ryštis „raištis“* (a. pl. *riszcius* 32, i. sg. *riszciu* 179), *karklės „vartai“* (a. pl. *karklės* 63), *krušinė „vaisių ir uogų gira“* (g. sg. *krusinios* 370).

Iš būdingesnių rytybių minėtinos: 1)gana nuoseklus puntininkiškų dvibalsių [um], [un], [in] vartojimas, pvz: n. sg. *umzinas* 35, i. sg. *parumtiu „paramsčiu“* 48, *tumsibiu* 161, inf. *pasumditi* t. p. ..., praep. *unt* 23, i. sg. *runku* t. p., g. sg. *untros* 26, n. sg. *kuntribe* 186, conj. *idunt* 25, a. sg. *sundara* 58..., g. sg. *minka „menko“* 38, praes. 3 *iszskrinda* 71, *zinklina* 83, *perzingia* 163, *nukincia* 247; 2) dažnokas, nors ir nelabai nuoseklus, [ū], [i] vartojimas vietoj nosinių [ą], [ę], pvz.: adv. *drus-ey* 35, inf. *iszsigusty* 49, i. pl. *sumustitomis* 62, a. sg. *waldziu* 29, *Tu „tā“* 58..., a. sg. *adateli „adatėlę“* 46, *galiby* 37, *małony* 38; 3) dažnokas, nors taip pat nenuoseklus, vnsk. įnagininko lyčių su -(i)u ir vnsk. vietininko su -i vartojimas, pvz.: a) *burnu* 43, *duonu* 366, *sirdziu* 43, *ugniu* 363..., b) *Łaywy* 43, *wienamy Miesty* 113; c) lytys *kadu* 28, *nekadu* 59, *tadu* 31 (pagrečiu su *kada* 30, *tada* t. p.).

Aukštaitiškomis vakarietiškomis laikytinos lytys su dvibalsiais [uo], [ie], su afrikatomis [č], [dž] anksčiau minėtais [t'], [d'] atvejaus, su nekirčiuotomis galūnėmis -o, -ē, -os, -ės [rašomas -e, -os, -es], taip pat lytys su neiškritusiu vad. „judriuoju“ galūnės [-a-]. Tačiau dėl to, kad tokios lytys būdingos ir daugeliui kitų minėtų tiek spaustintujų, tiek nespaustintujų XVIII a. raštų, néra būtino reikalo pateikti čia iliustracinių pavyzdžių (nemaža jų jau anksčiau minėta). Svarbu pažymeti tik tai aiškią K. Lukausko tendenciją derintis ne tik prie rytų aukštaičių puntininkų tarmės, bet ir prie ankstesnės bažnytinės koinė tradicijos.

Tokį derinimąsi, be kita ko, rodo ir pasitaikantys jo pamoksluose hipernormalizmai, pvz.: praes. 2 sg. *gieydzi* 71, n. pl. *perkuonay „perkūnai“* 33?, g. sg. *prapuolties* 159, inf. *prapuolti* 56, praes. 1 pl. *tiekiem „tikime“* 362?, g. pl. *wieszniu „vyšniu“* 372, il. sg. *zodien* 33. Taigi galima sakyti, kad K. Lukauskas, kurio žemaitišką kilmę patvirtina ir jo pamokslų kalbos duomenys, buvo gana tipiškas XVIII a. bažnytinės rašomasios koinė astovas.

Yra išlikusių ir atskirų pamokslų ar jų dalį įvairiuose lenkiškų ar lotyniškų pamokslų rinkiniuose. Antai Vilniaus universiteto rankraščių skyriuje saugomas 1767–1768 m. gražiai, smulkia rašysena perrašytas, tarsi būtų spaudsinti parengtas, lenkiškų pamokslų rinkinys (F3-N 1033), kuriame randamas ir vienas nebaigtas lietuviškas pamokslas, taip pat lotyniškų tekstų, pastabų⁵³. Tačiau jo kalba labai prasta (matyt, rašytas jau labai sulenkėjusio ar lenkų kilmės dvasininiko) ir remiasi bažnytinė rašomaja koinė.

Savaime suprantama, kad vienokiu ar kitokiu bažnytinės koinė variantu rašyti rankraštiniai pamokslai kokios didesnės įtakos lietuvių rašemosios kalbos raidai negalėjo turėti, nes nebuvo prieinami platesniams rašančiųjų sluoksniui. Tačiau jie reikšmingi kaip XVIII a. gerokai degradavusios rašemosios kalbos paminklai, atspindintys šios kalbos tuometinę vartoseną, jos plėtojimosi tendencijas.

§ 17. Bažnytinė koinė elementoriuose

Bažnytinė koinė buvo rašomi ne tik grynai religinio turinio raštai, bet ir elementoriai, kuriuose pateikti skaityti tekstai taip pat daugiausia religiniai: maldos, giesmės, litanijos, katekizmo dalykai (išskyrus eiliuotąją panegiriką rykštę).

Kada pasirodė pirmasis lietuviškas elementorius XVIII a., tuo tarpu sunku tiksliai pasakyti. Bibliografų spėjama, kad jis galėjęs būti išspausdintas apie 1759–1761 m.⁵⁴ Iš žinomo 1763 m. leidimo, kurio tituliniame puslapyje randamas pasakymas „Dabar naujey pardrukawotas“, galima spręsti, kad jis turėjo būti išleistas anksčiau (gal prieš 1763 m. buvo pasirodęs ir ne vienas leidimas?).

1763 m. leidimas pavadintas „MOKSLAS SKAYTIMA RASZTO LĘKISZKO DEL MAZU WAYKIELU“, tačiau tame poteriai ir kt. katekizmo dalykai išspausdinti pagrečiu lietuvių ir lenkų kalbomis (pirma eina lietuviškoji eilutė, o po jos – lenkiškoji; taip yra net ir tituliniame puslapyje).

Pats elementorius sudaro tik labai nedidelę 64 p. knygelės dalį (4 p.) Joje iš pradžios pateikiami 3 lotyniškojo raidyno variantai: antikinis lietuviškasis 28 didžiųjų ir 35 mažųjų raidžių, lenkiškasis gotikinio stiliaus (didžiųjų ir mažųjų raodžių) ir vokiškasis gotikinis (taip pat didžiųjų ir mažųjų raidžių). Po tokių raidynų duodamos slobizavojimo lentelės, pavadintos „SUDIEIMAS SYLLABU“, o po jų – jau minėti religiniai tekstai.

1766 m. buvo dar pakartotas 1763 m. leidimas. Bet vėlesniuose leidimuose (pvz. 1783, 1790, 1796, 1799 m.) jau atsisakyta lenkiškojo teksto ir pavadinimas skambėjo taip: „MOKSLAS SKAITIMA RASZTA LIETUWISZKA DIEL MAZU WAYKU“ (nuo kurio leidimo taip padaryta, dabar naešku, nes prieš 1783 m. pasirodė leidimai neišlikę).

Visų žinomų elementoriaus leidimų kalba yra panaši į daugelio kitų XVIII a. religinių raštų kalbą. Tai bažnytinė koinė, daugiau ar mažiau atmiešta žemai-

⁵³ Žr. dar L a b e d y s J. *Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime*, Vilnius, 1958, 38.

⁵⁴ Žr. LTB 1, 266.

tybėmis. 1763 ir 1766 m. leidimų kalba bemaž visai nesiskiria. Šiuose leidi-muose tiek aukštaitybių, tiek žemaitybių vartosena yra nenuosekliai. Kaip ir kituose to amžiaus spaudiniuose, būdingesnės aukštaitybės – lytys su aukštai-tiškais dvibalsiais [uo], [ie], su aukštaitiškomis afrikatomis, su aukštaitiškomis vardažodžių ir veiksmažodžių galūnėmis, plg.: a) g. sg. *duonas* 68⁵⁵, a. pl. *nuo-gus* 9, *wieškialus* 22, praes. 3 *gayluos* 12, v. sg. *wienas* *Dieve* 15, praep. *priež...*; b) g. sg. *jaučia* 8, *žodzia* 17, *pradžios* 46...; c) n. sg. *reykałas* 21, *pirmas* 48, *wardas* 55, a. sg. *pačios smerties* 27, *meyles* 34, n. pl. *dayktay* 46, in. pl. *jaunuose* 53, *nupelnuose* 36, praes. 3 *giwena* 65, *szaukia* 10, imper. 2 pl. *darikite* 54, *paſilikit* 25... Žemaitybių, ne retai besikaitaliojančių su aukštaitybėmis, pavyzdžiais gali eiti tokios lytys: adv. *tuaus* 35, g. pl. *kurius* 27, *nupelnus* 35, n. sg. *ližuwingas* 56, *trins „trys“* 41, d. pl. *wysims* 27, *Senims* 56 (// *kitiems* 9, *wifiems* 27), n. pl. *dowenas* 10 (// g. sg. *dowanos* 30), g. sg. *muna* 36, praes. 3 *fied* 7, *reyk* 39, praes. 1 pl. *turem* 54, cond. 3 *butum* 32, *turietum* 21, cond. 1 pl. *dziaug-tumemos* 62.

Gal kiek daugiau žemaitybių, ypač dounininkų patarmės atspindžių, yra 1783 m. leidime, plg.: part. cont. *rokuwdamis* 24, praes. 1 sg. *gayluws* 15, 18, *wyluws* 18, g. pl. *greiku „griekų“* 22, g. sg. *Eywos „Jievos“* 21. Tačiau ir šiame žemaitybės dažnai pagrečiui vartojuamos su ankstesniems leidimams būdingomis aukštaitybėmis. Tas pat pasakytiina ir apie 1796 ir 1799 m. leidimus, kurie remėsi ankstesniaisiais⁵⁶.

§ 18. Bažnytinės koinė atspindžiai administracino stiliaus raštuose

Bažnytinės koinė atspindžių galima rasti ir negausiuose administracino stiliaus raštuose. Bene seniausias iš tokių raštų – Šiaulių ekonomijos kaimo teismų nuostatai, išspausdinti 1780 m. liepos 28 d.⁵⁷ Tų nuostatų teksto kalbos pagrin-das aukštaitiškas su retomis žemaitybėmis, plg.: (pradžia) „Wiresnibe Administracios Skarba Jomilstos Karaliaus Szaulu Ekonomios trogszdama wisados, ko gieriausim stonie, ir paredkie užleykiti Walsczonius, ir wisokius Giwiananczius Ekonomio, o pažindama jog Sprawiedliwastis, ir pakajus tarp anu, ir ko łabiau-se reikalingas, pastanawije wisokioms niezgadoms, ir nespakajnastims, priartin-ti gała, a wzajemnaj noredamas kiek galent daryti wisokio wiresnibe Sprawiedli-wastis, kąyp twircziale, žiemesnose punktuosie dara paretka – ...“.

Kadangi tekstas yra juridinio pabūdžio, tame apstu įvairių (daugiausia skolintinių) teisės bei administracinių terminų: *apeliacija*, *apeliavoti*, *dekratas*, *das-viečyti*, „*paliudyti*“, *kaltybė* „*kaltė*“, *protokulas*, *provotis „bylinétis“*, *spravedly-vastis* „*teisingumas*“, *sprova* „*byla*, *reikalas*“, *sūdas*, *vaitas*, *valsčius*, *vyresnybė* ir kt.

⁵⁵ Čia pateikiamos 1763 m. leidimo lytys.

⁵⁶ Todėl nelabai tikslus yra tvirtinimas, kad „XVIII–XIX a. sandūroje elementorius tapo visai žemaitiškas“ (Zinkevičius Z. LKJ 4, 42).

⁵⁷ Jų tekstas A. Janulaičio paskelbtas „Lietuvių tautoje“ (kn.II, d.1, Vilnius, 1911,129–131).

Remiantis bažnytine koinė buvo išverstas ir 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos tekstas. Tai stambiausias XVIII a. lietuviškas administracinių stiliumi ranga tekstas, ligi šiol nesusilaukęs išsamesnės lingvistinės analizės. Kadangi tas tekstas buvo skirtas visai Lietuvai, tad suprantama, kodėl Jame stengtasi nenutolti nuo to amžiaus raštams būdingų kalbos normų.

Ir iš tikrujų šiame 45 p. nemažo formato tekste, pavadintame „Prowa stanawita treczio Dieno Moios 1791. Meatu“ ir verstame iš lenkų kalbos, vyrauja vidurietiškosios-vakarietiškosios lytys, atmieštos retkarčiais pasitaikančiomis žemaitybėmis, plg.: a) inf. *priłaist* 2, *mięci* 1, g. sg. *iszłaydima* 5, a. sg. *kartiała* „kortelę“ 25, a. pl. *miatus* 6; b) in. pl. *dayktośie* 5, *rafztośie* 4, g. sg. *szios* *dienos* 8, *Lietuwos* 2, inf. dot 7, inf. *ieszkoti* 4, n. pl. *tie* 30, praep. *priesz* 3, a. sg. *diena* 15, c) d. pl. *patiemis sawiems* 1, *kitiems* 2, *swetimiems* 1, d) n. sg. *pradzie* 8, g. sg. *pradzios* 12, *waldzie* 7, d. sg. *prieinancziam* 25, i. pl. *tukstanczies* 31, *Żodzieys* 28, e) n. pl. *Bajoray* 20, *Waykay* 13, i. pl. *su wisays Warpays* 19, *dwilikays nedieleys* 31, *sekretnays bałsays* 28, f) inf. *aprinktie* 28, *pasirazsitie* 9, *kiszties* t. p., *sudetie* 27⁵⁸...

Prie Konstitucijos tekste pasitaikančių žemaitybių galima priskirti ja-kamienės lytis n. pl. *noriem* 3, g. pl. *turiencziu* 19, lytys n. sg. *Prezydents* 22, *tuszts* t. p., *Seymiks* 19, praes. 3 *mok* „moka“ t. p., *prypol* „pripuola“ 4, in. sg. *pirmoio dieno* 19, *Lietuwo* 30, *to knigo* 32, *dieno asztoniolikto* 18. Tačiau pastarosios, kaip žinoma, yra būdingos ir pažemaitės vakarų aukštaičiams. Žemaitybėmis, be abejonių, laikytinos lytys *aple* „apie“ 18, *pry* „prie“ 5, *Je* „jei“ 10, *par* „per“ 4, 17, praes. 1 pl. *paliektam* 3, bet jos vartojomos nenuosekliai, dažniausiai sporadiškai.

Iš spausdintų, kiek vélesnių administracinių stiliumi raštų minėtini XVIII a. gale pasirodė atsišaukimai bei nutarimai. Tai 1794 m. balandžio 23 d. Lietuvos iždo deputatų nutarimas dėl Palangos seniūnijos priklausiusios vysk. J. Masalskiui, perėmimo į valstybės iždą⁵⁹, tų pat metų balandžio 30 d. Lietuvos aukščiausiosios tautinės Tarybos atsišaukimas į visas Lietuvos gyventojus, kviečiantis ginti savo Tėvynę nuo rusų okupantų („Acisaukimas Rodos neydidziasias nara-daus letuwos...“)⁶⁰ ir tų pat metų gegužės 12 d. Lietuvos kariuomenės pulko vado Ksavero Nesiolowskio atsišaukimas į Palangos valsčiaus gyventojus dėl paramos kariuomenei, kovojančiai su rusų okupantais⁶¹.

Iš jų nagrinėjamosios problemos atžvilgiu įdomesnis yra Lietuvos aukščiausiosios tautinės Tarybos atsišaukimas. Įdomesnis dėl to, kad Jame, be kokių didesnio nuoseklumo, bažnytinės koinė elementai sumaišyti su tam tikromis žemaitybėmis ir rytietybėmis, plg.: a) v. pl. *Sunaytey* 128, a. pl. *sunos* 127,

⁵⁸ Todėl tvirtinimas, kad šis tekstas esąs išverstas „Iš esmės žemaičių tarme“ (Zinkevičius Z. LKJ 4, 50) yra netikslus.

⁵⁹ Jo tekstas A. Janulaičio perspausdintas „Praeityje“ (t. 1, Kaunas, 1930, 360).

⁶⁰ Šis tekstas J. Luekevičiaus perspausdintas „Lietuvių tautoje“, (kn. 2, d. 1, 127–129).

⁶¹ Tekstas A. Janulaičio perspausdintas „Praeityje“ (t. 1, 360–361).

d. pl. *anyms* // *aniems* 128, in. pl. *Dwarunfy, namuſy* // *Dwarosie* t. p., praes. 3 *nore* t. p., praes. 2 pl. *galet* t. p., imper. 1 pl. *Muszkimos* 129, 2 pl. *deginkiet* 128, *ginkietes* 129 // *ginkites* t. p., *duokiet* 128... ir b) n. sg. f. *abdinkta* „apdengta“ 129, a. sg. *dziauksmu* 127, *tu waynu* t. p., a. pl. *runkas* 28, i. sg. *giełaziu ir ugniu* 127, *ugniu ir Mieczu* 128, praes. 3 *plesza, tusa* „tasa“ t. p., adv. *drusiey* „drąsiai“ 127... Šitokiu mišiniu, matyt, norėta įtikti visiems Lietuvos žmonėms, įvairių tarmių atstovams.

Apie Ks. Nesiolovskio atsišaukimo tarminį pagrindą nėra ko kalbėti, nes tai trumpas (22 eilučių) tekstas, be to, parašytas darkyta, polonizmų pilna kalba. Kiek ilgesnis ir ryškių žemaitiškių turintis yra Lietuvos iždo deputatų sprendimas. Jį jau galima laikyti bemaž visai žemaitišku, plg.: neutr. *Iszduwta* „išduota“ 361, d. sg. *dwaruw* t. p., adv. *dabarciuw* „dabarčiuo“ t. p., *wisumet* t. p., g. sg. *Lyituwos* t. p., *prisz* t. p., n. pl. *tyi* „tie“ t. p., g. sg. *Palungos* 360, d. pl. *wysokims zmonyms* 361, in. pl. *reykaļusy* t. p. *miestusy* t. p., n. pl. *wysy giwentoja* t. p., praet. 3 *turieje* t. p. ir kt. Šitokie pavyzdžiai rodo, kad rašto autorius pats buvęs žemaitis ir sąmoningai stengėsis derintis prie pajūrio žemaičių (dounininkų) – palangiškių – šnekto⁶².

§ 19. Apibendrinamosios pastabos

Panagrinėjus rašomosios kalbos ir tarmių santykio atžvilgiu įvairiažanrius lietuviškuosius (spausdintuosius ir rankraštinius) XVIII a. LDK raštus, matyt, kad tas santykis buvo kitoks negu XVI–XVII a. Galima sakyti, kad jau nuo XVIII a. pradžios katalikiškuose raštuose (kalvinistiškuose dar anksčiau) pasukta tam tikros bendrinės kalbos, mano vadinamos bažnytine koine, kūrimo linkme. Nors tokio posūkio priežastys dar nėra kaip reikiant išaiškintos, bet jų galėjo būti ne viena ir tas posūkis buvo reikšmingas tolesnei lietuvių rašomosios kalbos raidai ne tik XVIII, bet ir XIX a. Tokio posūkio rezultatas buvo tas, kad vidurio (resp. vakarų) aukštaičių tarmės lytys buvo kodifikuotos 1737 m. gramatikoje ir ligi XVIII a. antrosios pusės jos vyraovo raštuose. Bet šio amžiaus antroje pusėje, pagausėjus iš Žemaitijos kilusią religinių raštų autorų skaičiui, tą bažnytinę koinę daugiau ar mažiau imta atmesti žemaičių tarmės (ypač jos vakarinė šnekta) elementais.

Kai kuriuose ano meto raštuose (1759 m. „Ziwate“, 1773 m. Juozo Bukoto „Knigialeie apraszanczioie broctwa“, rankraštiniuose pamoksluose „Contio“) žemaitiškųjų elementų sluoksnis toks ryškus, jog galima kalbėti apie žemaitiškajį tą raštų tarminį pagrindą.

Antra vertus, XVIII a. nepasirodė (bent man neteko aptikti) tokį LDK lietuviškų raštų, kuriuose visai nebūtų vienokių ar kitokių bažnytinės koinė elementų (jų esama ne tik religiniuose spausdiniuose bei rankraščiuose, bet ir ele-

⁶² Apie Mykolo Karapavičiaus 1794 m. balandžio 20 d. pamokslo žemaitiškajį tarminį pagrindą žr. Subačius G. Žemaičių bendrinės kalbos idėjos, Vilnius: 1998, 58–64.

mentoriuose, administraciniuose pobūdžio raštuose). Visa tai, taip pat ne visai retai pasitaikantys to amžiaus raštuose hipernormalizmai, aiškiai rodo tam tikras lietuvių rašomosios kalbos bažnytinio stiliaus unifikacijos tendencijas. Įdomu ir tai, kad kai kuriuose tiek XVIII a. pradžios, tiek pabaigos raštuose atsispindi ir tam tikros rytų aukštaičių bei dzūkų tarmių ypatybės, kurios bažnytinei koinė suteikia dar daugiau tarminės mozaikos.

Gauta 1998 04 21

SUTRUMPINIMAI

- AA – Auksa Ałtorius... 1793
Ad⁵⁹ – Ałtorius Duchaunas... 1759
Ad⁷⁸ – Ałtorius Duchaunas... 1778
Ad⁹⁶ – Ałtorius Duchaunas... 1796
BŠ – Bałsas sirdies... 1726
KN – Kniga Nobaznistas Krikścioniszkos... 1653
LB – Lietuvos bibliografija 1, 1547–1861. Papildymai, Vilnius 1990.
LDK – Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė
LKV – Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorija 4, Vilnius: Mokslas, 1990
LKK – Lietuvių kalbotyros klausimai 38, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1997.
LTB – Lietuvos TSR bibliografija 1, 1547–1861, Vilnius: Mintis, 1969
Pav¹ – Pawinasties Krikscioniszkas... 1765
Pav² – Pawinastis Krykscioniszkas... 1781
PKr² – Pamoksłas Krikścioniszkas... 1743
PKr³ – Pamoksłas Krikścioniszkas... 1762
RS – rankraščių skyrius
SIG – Slavočinskis M. Giesmes... 1646
VUB – Vilniaus universiteto biblioteka

BEZIEHUNGEN ZWISCHEN DER LITAUISCHEN SCHRIFTSPRACHE UND DEN MUNDARTEN IM GROSSFÜRSTENTUM LITAUEN IM 18. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Im Beitrag wird auf Grund der phonetischen und morphologischen Analyse der Belege aus den Schriftdenkmälern des 18. Jahrhunderts im Großfürstentum Litauen aus den Gesangbücher, Gebetbüchlein, Ewanglientexten, handschriftlichen Predikten, Fibeln und kanzleisprachlichen Urkunden die mundartliche Basis der litauischen Schriftsprache untersucht. Die Untersuchung zeigt, daß die heterogene mundartliche Basis der 16.–17. Jhs vom 18. Jahrhundert an etwas verändert wurde: die ostaukštaitische Variante der Schriftsprache wurde durch die mittelaukštaitische (resp. westaukštaitische) ersetzt. Diese Wende ist besonders augenscheinlich in der Ausgabe „Ewanielie Polskie y Litewskie“ 1705 sowie in der Grammatik „Universitas Lingvarum Litvaniae“ 1737. Eine große Zahl von anderen religiösen Schriften des 18. Jahrhunderts stützt sich auch auf den mittelaukštaitischen Dialekt, der jedoch gewisse Elemente des Žemaitischen bzw. Aukštaitischen enthält. Ausnahmen bilden die Übersetzungen „Ziwatas Pona yr Diewa musu Jezusa Christusa“ 1759 und „Knigiale apraszanti broctwa“ 1773 aus dem Polnischen, in denen viele žemaitische Elemente

vorliegen. Im allgemeinen ist die litauische Schriftsprache der 18 Jahrhunderts ein Gemisch verschiedener Mundarten, weshalb sie kirchliche Schriftkoine zu nennen ist. Dabei ist in Betracht zu ziehen, dass eine solche Koine nicht allein im 18.Jh., sondern in dem religiösen Schrifttum fast des ganzen 19. Jahrhunderts gebraucht wurde.